Lapurdum

Euskal ikerketen aldizkaria | Revue d'études basques |
Revista de estudios vascos | Basque studies review

20 | 2017
Numéro XX

Bi eta bere askazia

Joseba A. Lakarra

Édition électronique

URL : <https://journals.openedition.org/lapurdum/3464>

DOI : 10.4000/lapurdum.3464

ISSN : 1965-0655

Éditeur

IKER

Édition imprimée

Date de publication : 1 janvier 2017

Pagination : 17-43

ISBN : 978-2-95534-135-3

ISSN : 1273-3830

Référence électronique

Joseba A. Lakarra, «Bi eta bere askazia», *Lapurdum* [Linean], 20 | 2017, Sarean emana----an 01 janvier 2021, kontsultatu 03 septembre 2021. URL: <http://journals.openedition.org/lapurdum/3464> ; DOI: <https://doi.org/10.4000/lapurdum.3464>

Creative Commons - Attribution - Pas d'Utilisation Commerciale - Pas de Modification 4.0 International
- CC BY-NC-ND 4.0

Bi eta bere askazia¹

Joseba A. LAKARRA

UPV/EHU – Euskaltzaindia (EHHE)

Bergara, zeñatu ta *aigara* (errefrau zaharra)

Etymology is from beginning to end a matter of balancing probabilities, and thick-set with uncertainties and chances of error... All such errors, it is hoped, will be viewed with a reasonable degree of indulgence, considering the novelty and the extreme laboriousness of the undertaking (William Dwight Whitney 1885: xi f., *apud* Vennemann 2003: vii).

1. Sarrera

Xarles Bidegaini ez da esan beharrik lexikografia, semantika eta etimologia² lan nekoso eta irristakorrek direla, arazoz beteak, usu lilluren eta areen gainean eraikiak, beti ere gutxieneko tinkotasun enpiriko eta kontzeptualen bila. Omenduak badu eskarmentu ederrik alor malkartsuotan barrena eta nago etorkizunean ere Xarlesek emango digula horietan eta bestetan bere trebeziaren erakusgarri gogoangarririk. Hala biz! Artean, har bitza gogorik hoberenez eskaini adabakiok; partez bederen, aurreko maisuengandik bilduak izaki, ez ahal zaizkio guztiz okaztagarri egingo.

(1) “(...) en matière de sens, on n’a pour guide qu’une certaine vraisemblance, fondée sur le “ bon sens ”, sur l’appréciation personnelle du linguiste, sur les parallèles qu’il peut citer. *Le problème est toujours, à tous les niveaux de l’analyse, à l’intérieur d’une même langue ou aux différentes étapes d’une reconstruction comparative, de déterminer si e[t] comment deux morphèmes formellement identiques ou comparables peuvent être identifiés par leur sens.* Le

-
1. *Espainiako Ministeritzako “*Monumenta Linguae Vasconum*” (V) [FFI2016-76032-P] eta: *Textos Arcaicos Vascos y Euskera Antiguo* (FFI2012-37696) egitasmoaren, Eusko Jaurlaritzako “*Historia de la Lengua Vasca y Lingüística Histórico-Comparada*” GIC.IT698-13 Ikerketa Talde Iraunkorraren eta UPV/EHUko UFI 11/14aren egitekoen barnean kokatzen da lan hau. Eskerrak eman nahi dizkiet Borja Ariztimuño, Ricardo Gómez, Ana Iriarte, Julen Manterola, Iñaki Segurola eta Blanca Urgell lankide eta adiskideei hemengo hainbat gai eroapen eta kiroltasun handiz entzuteagatik eta baita hainbat ohar eta zuzenketa interesgarri egiteagatik (orotan ez jarraitu arren); baita nire luzamendua jasan duten argitaratzaileei ere. Gelditzen diren huts eta akats guztiak neureak dira.
 2. Beren buruak *à la page* ikusten dituzten zenbaitek ez bezala, arestian joan zitzaigun Calvert Watkinsek hizkuntzalaritza historikoaren oinarritzat zuen etimologia, cf. Watkins 1990. Gogoratzekoa da Koldo Mitxelenak Robert King-en liburuari egin iruzkinean (Mitxelena 1971) ezarri bereizkuntza benetako diakronisten (berreraiketaren arituen) eta “dena liburuetan” ikasi zutenen artean, azken hauek inork egindakoa arropa berriz janzteko gai izan arren.

seul principe dont nous ferons usage dans les considérations qui suivent, en le prenant pour accordé, est que le “sens” d’une forme linguistique se définit par la totalité de ses emplois, par leur distribution et par les types de liaisons qui en résultent. En présence de morphèmes identiques pourvus de sens différents, on doit se demander s’il existe un emploi où ces deux sens recouvrent leur unité. La réponse n’est jamais donnée d’avance” (Benveniste 1954: 289-290; letra etzanak nireak dira [J.A.L.]).

Benvenistek ere bazekien zer ari zen etimologi-jardunean arazotsuena alderdi semantikoa dela zioenean; ez da baieztapen istilutsua: horretan dihardugunean ez dugu lege fonetikoaren erregularitasunaren pareko edo antzeko oinarri ez lanabesik eta zail da esanahi eta adieren bilakabidean erregularitate esanguratsurik erdieste. Egiteko honetan gramatikalizazioaren ikerketak bere izaera holistikoagatik etimologiagintzan eta semantika diakronikoan ere laguntza berebizikoa eman lezake eta horren hainbat adibide eman izan da dagoeneko, euskarazko zenbait tartean; ikus Lakarra 2013b eta 2015b.

Halere, gramatikalizazioaren hurbilketa hau azken hamarkadetan garatu baino lehen ere, etimologiagintzan bazen bide zenbait izan litezkeen hurbilketa kontaezinak mugatzeko, filologoaren intuizio hutsaz landa etimologia konparatua, esaterako. Ohartzen bagara, adibidez, *pesc-ado* partizipioa dela erromantzez, Mitxelenaren **arrani*-tik atzerago jotzeko aukera seguruena (bestela ere akats nabarmenik ez du nire ustez) **arran-i* —eta *arrano* < **arran-no* (<...); cf. Lakarra 2011b— zatitzea dugu.³ Halaber, *hortz* < *hor* + *-tz* analizatzeko *bel-tz*, *bor-tz*... (baina ez **ga-tz*) eta erromantzezko *canino* < *can* + *-ino* dugu lagun, ustez aski litzaigukeen CVC forma kanonikoaz landa, cf. Lakarra 1995hh. Orobat, Lakarra 2002n *barda/bart* **gaur-da*-tik atera nuen arrazoi formal hutsengatik;⁴ alabaina, cf. Watkins 1965, paraleloak badira, indoeuroparrak (latinetik hasita) eta hizkuntza amerindiarretakoak (menominikoak eta ojigwakoak). 2002ko etimologia hori are seguruago bilakatzen da hizkuntza amerindiar horietan egitura bera aurkitzen baita *uda da* eta *negua da*-rentzat ere. *Negu* ekialdeko erromantzetiko mailegua dugu euskaraz (honetan Schuchardtek asmatu zuen), baina *uda-ri* dagokionez, Mikoletaren *euda* lagun, **egu-da-ra* iritsi ahal gara (B. Ariztimuñoren iradokizuna); gainera, J. Manterolak diostanez BN-n *ortzi da* gordetzen da “ekaitza dator” esateko. Konparazioagatik izan ez balitz *barda* eta *uda*-ren arteko egitura kidetasuna oharkabea mantenduko bide zen, orain arte legez, garrantzirik gabeko hoshkidetasun txiki bat legez.

Charles de Lamberteriek (2000: 127-131) badu Lakarra 2002an proposatu —artean harena ez nuen ezagutzen— *ipurdi*-ren etimologiaren (**ibi-erdi*, *ipirdi* zaharraren bitartez) grekerazko eta armenierazko erabateko paraleloa (*pro:ktos*): “On met ainsi en évidence une motivation: l’orifice anal doit sa désignation au fait qu’il est l’endroit par où les matières fécales

3. Orain —cf. Lakarra prest.-1, lehenago 2011a, etab.— bietako *arran*- hori ere zatika genezake, baita formalki erkagarri diren *arrats*, *arbin* eta *ardan*- ere, besteren artean. Bidenabar, Benvenistek *Les institutions* zoragarrian IE ezkontzaz zekarrenean inspiraturik berreraiki nituen *errain* eta *arreba*-ren etimologiak.

4. *Gaur* < *gau* + *haur* ezaguna zen lehenagotik, jakina. Bidenabar, merezi du kasu egitea *-r* > *-R* bilakabideari, dardarkari bortitzaren hedadura hitzen handitzearekin lotua baita, nahiz kokagune horretan, nahiz barnekoan, cf. Lakarra 2011a eta prest.-1.

achèvent leur parcours, l'extrémité d'une "voie de passage".⁵

Izan ere, motibazioaren bilaketa dugu betidanik etimologiaren (eta, beraz, berreraiketaren) oinarritzko laguntza:

(2) "Nous touchons ici à la notion de *motivation*, reconnue comme centrale en linguistique depuis Saussure, et où se manifeste la tension entre synchronie et diachronie. C'est un fait bien connu qu'un terme motivé dans une synchronie donnée peut devenir opaque dans un état ultérieur de la langue, car l'évolution disloque les familles de mots" (de Lamberterie 2000: 119).

"Depuis les debuts de la grammaire comparée, les indo-européanistes n'ont cessé d'exercer leur sagacité pour trouver aux numéraux une étymologie au sens que nous donnons ici à ce mot, c'est-à-dire pour restituer la motivation qui preside aux désignations" diosku de Lamberteriek (2000: 120) eta ondokoa ematen adibide ugarien artean:

(3) "Voici un autre exemple de motivation. Selon une analyse d'Alfred Heubek largement acceptée aujourd'hui, le numéral hittite *mieyawas* "quatre" remonte à un adjectif i.-e. **méy-u* "amoindri, diminué"... [grekozko eta latinezko "laburtu" aditza eta konparatiboa "laburrago" tartean]... *cette dénomination fait référence à la main considérée sans le pouce*" (de Lamberterie 2000: 122 [azken etzanak neureak dira, JAL]).

Guztia begitantzen zait interesgarri, euskarazko *laur* eta *labur*-en arteko kideatasuna (cf. Lakarra 2010) beharbada lillura hutstzat ez jotzeko arrazoi aski izan dezakegula, hasteko. Baina hor etzanean eman dudana gehienik, hori baita zenbaketa-sistema zaharren oinarri, aipatu nire lan horretan amazoniar sistemen azterketatik Epps 2006ren bitartez bildu eta euskara zaharrentzat aldarrikatu nuena. Halaber, eskuaren atzeko partean ere, behatz lodia kontaktetik kanpo uzten zen, horrela lau "mendixka" ikusiaz eskugain bakoitzean, *zortzi* (< *zorrotzi*, IE eta beste hainbat hizkuntzatan legez); ikus Lakarra 2010.

Iruditzen zait dagoeneko motibazioaren azterketak eskeini digula hurbilketa formalagoekin batera etimologia-ikerketak aberasteko bere interesaren erakusgarririk eta gure artean ere zilegi ez ezik beharrezko dela hori garatzea de Lamberteriek aipatu indoeuropar hizkuntzalari hoberenen aspaldiko ohiturari lotuaz. Horrenbestez, honako lan honetan *hibai*-ren etimologia-proposamen baten zuzenketatik abiatuaz, *bi* 'goi'⁶ eta honen eratorri den *bide*-

5. Lehenago (de Lamberterie 2000: 128) **pro:k* erroaz 'traverser, aller jusqu'au bout, accomplir un parcours jusqu'à son terme' (Chantraine) eta 'traverser, franchir, passer' adierazi nahi duela diosku, hots, gure **bi* horren [kasu honetan **ibi*-ren] adiera bertsua; kasu §3 hemen etzanez jarri esanahiaz.

6. "Nire ustez *goi* bera *go* da jatorrian; *gohen* zaharragoak erakusten duen bezala, *goihen* berriagoaren aldean. Nire hipotesian, *goi* horretako *-i* hasperenaren aurretik sortua litzateke lehenik *goihen* eta halakoetan (zure *saihets* eta halakoen eredura), eta gero lexikalizatuko zen *goi*", diost J. Manterolak eta bat nator dioen guztian. Alabaina, *-bi* (gogora, besteak beste, *goi*-k hartzen ez dituen *oi* > *wi*, *gw* > *b* eta *-C* > $\emptyset$ gramatikalizaziokoa) data askoz zaharragoetan garatuko zen. Goiztiarrago (eta gramatikalizatuago) zelako, hain zuzen, ez zen **mi*- sortu; cf., aldiz, *mihi* < **bini*.

rekin lotu hainbat hitzez arituko gara, hitz-familia bere osotasunean aztertzeak berreraiketarako ekarri ohi dituen emendioak profitatuz⁷ eta, bereziki, hitz eta familia horiek nondik eta nola iritsi diren beren egoera historikora ikertzen aitzinatu nahiz.

2. *Hibai-ren etimologia berria*

Aurreko lanetan (cf. Lakarra 2015a: §3.1.3) *hibai*-ren etimologiaz egin izan dudana proposamena zertxobait aldatzeak abantaila handia eman bide liezaguke hitz horren formari, semantikari nahiz hitz-familiaren hedadura eta sendotasunari dagokienez. Hots, **hur-ban-i*-ren ordeztze —cf. ‘cortada’, etc. eta *luban*, *lugan*, *lubaki*... < **lur-ban*— **hur-bar-bi*-tik abiatuaz, aurrekoarekin lortu teoria-garapen eta datu-azalpenak oro gordetzeaz gain, beste zenbait hobari ere erdietsiko genuke. Izan ere, dagoeneko Mitxelenak bestelako bide bat irekia zuen, egokiagoa orain dakusadanez:

(4) “Sin salir del vascuence, es difícil que se puedan ver en *ibar* e *ibai* derivados, por medio de dos sufijos distintos (*-ar* bien documentado, pero *-ai* sin apoyo), de un mismo radical que, si se le suprime todavía el “prefijo” *i-*, quedaría reducido a la sola consonante *b*, lo que es por lo menos sorprendente. Al contrario, sería natural pensar que *ibai* es un derivado de *ibar*, cuya consonante final se habrá perdido como es normal en compuestos y derivados antiguos [oharra *belar*-en eratorri eta konposatuez]. No es posible, sin embargo determinar qué forma precisa tenía el sufijo que hoy aparece reducido a *-i*” (Mitxelena 1958: 102).⁸

Alegia, funtsean, *hibai*-ren *h-* eskubitik letorke *hidoi*-ren kasuan legez (cf. Lakarra 2009/2013), eta *ibar* edo *idor*-en ez bezala, nahiz hauek ere *hur*-etik aterak diren. Horrenbestez, lehen bezalatsu iraungo lukete lanotan (ikus Lakarra 2008a eta 2015a: §3.1.2) *hur*-en eratorri-konposatuen arteko ezberdintasunetarik erdietsi ondorioek, baina proposamen berriarekin —abantailen zerrendarekin hasteko—, ez genuke sudurkaritasun aztarnarik utzi ez duen **-n*-baten beharrik, besteak beste (ikus 5. oh., amaian). Haatik, **-r* > **-h* premiazko genuke, baina horren paraleloak badira ugari enparatuko hainbat errotan, *hur*- > *uh*-, *hor*- > *oh*-, etab.; ikus Lakarra 2015a.

Hibai-ri buruz esandakoak *bizkai*-rentzat ere balio bide du, azken bi osagaiei dagokienez, bederen: **bi-z-bar-bi*.⁹ *Bizkahi* bat baino gehiago da *-h*-rekin Donemiliagako *Becerro*-an Peterson 2013n ikus litekeenez; bidenabar, bilakabide hauetan (**-bar*- > **-bah*-)

7. Ikus Sagart 1997 txinerazkoez eta Schuh 2011 hausaz eta kutxitikoaz; Lakarra 2011a eta gain-erakoetako batzutan badira oharrak euskarazko hitz-familia zenbaitez.

8. Ahapaldi honen aurretik eta ondotik *bizkai* (cf. *Bizkai-a*, *Iruñe-a* : *Gipuzkoa*, *Araba*) eta *bizkar*-en forma, esanahi eta hedadurari buruzko ohar interesgarriak dira. Orpustanek (2000: 150) “*bizkar* et *bizkai* ‘croupe, élévation’ dakar, zuzen noski; ez hainbeste “*bai* ancêtre du moderne *ibai*” dioenean (171). Hor-hemen nire lanari zuzenean lotutako zenbait puntu aipatu ditut; Orpustan 1999-ri buruz Salaberriren iruzkinari (1999) nagokio.

9. Cf. §11 hasiera **biz-* haboro (*bizkar* barne); hor aipatzen da, orobat, *ibi* : *hibai* :: *zubi* : *zumar* :: ... x : *bizkai* proportzioaren bigarren zatian *-bar-* (eta **b-* > *ø-* [ikus 43 eta 48. oh.]) kenduta beharbada genukeen *izpi*.

badugu beste **r-* > **h-* bat ere Lakarra 2015a-koei gehitzeko modukoa.

Hibai-ren esanahira joaz, arazo gutxi dakusku; iturriek dioskutenez, B, G, L eta BN-ko testuetan ‘uhaitz, erreka’ esanahiarekin erabiltzen bada ere nagusiki —GN eremuan *ugalde* dugu gehienbat balio horrekin—, pentsa liteke hitza antzina ‘ibi’-tik hurbil zela: cf. *en el bado de Ybayçaua* (Bizkaia, 1475); Pouy: “ur ibaia, gué, rivière guéable”; Moret: “que algunas regiones de los vascongados *ibai* llaman al río, aunque en Navarra suena el vado”, etab.

Aldai-ri buruz (Mitxelena 1973: 302 zb.) -i atzizkia eta *alde* oinarria (33 zb.) markatzen dira, baina atzizki horren balioaz ezer esan gabe; **alde*-Ci (**alde*-bi, zehatzago) batetik ere emaitza bera genuke, -C- > -ø- bilakatu ondoren, *hibai*, *bizkai* eta gainerakoetan legez.

Garai. Inoiz adierazi izan dut ez nintzela seguru *garai* < *gara* + -i banatu behar ote zen —nahiz Mitxelenari (1973: s.u.) aski zaion “es derivado de *gara*”—, lehen zatia zer den ez jakiteaz landa,¹⁰ gainera, *clauis*-etik abiatuz **kalabe* > **gara(b)e* > *garai* bitartez arazo larririk gabe baikenuke. Alabaina, paralelismo hertsia da **hur-(bar)-bi* (> *ibi*, *hibai*) eta **gar-(bar)-bi* (> *garbi*, *garai*)-ren artean [**gar-i* buruz ikus §4 akaburantz] eta hara, Ezkaraiz mintzo, J. Manterolak dakarkidan pasartea: “una casa que uocitant Sancta Maria de Hubaho, que est sita super villam que uocatur *Yzcarahi iuxta montem*” (FDMPV 27, 1110 urtekoa). *Bizkahi*-rekiko antzekotasuna bistakoa da.

Are gehiago, hiruko egitura bertsua genuke *zumai*-n ere (**zur-bar-bi*, cf. *zubi* < **zur-bi*). Mitxelenak *zumai*-rekikoak honela biltzen ditu *Apellidos Vascos*-en (1973: 623. zb): “*zuhai(n)*, *zugai*, *zumai* “forraje, heno” (de **zunai*): *Zugadi*, *Zumaya*, *Mocoçuhain*”. OEH-n ere (nire ustez oker) *zumai* “*zuhain*-2”-n biltzen da, baina jatorrizko **-bi*-rekiko lekukotasun aski argi batekin hornitua, oraingoan: “Forraje en toda su extensión, *zugaia*; si es de sólo grano, *zaldalea*” A(ra)q(uistain) 1236. “Fourrage” VocBN. “*La partie supérieure des tiges de mais ou des feuilles desséchées, et qu’on donne à manger aux bêtes bovines*” (Etzanak neureak [JAL]).

Sabai-ri ere oso ongi letorkioke *hibai* eta *bizkai*-ren -bai horri egokitu azalpena, bai esanahiz (inon baino garbiago litzateke -bi ‘goi’-ren arrastoa) eta baita formaz ere. Alabaina, haietan ez bezala tarteko urrats egokia (**sa-bar*) falta dugu.

Zelai-ri dagokionez, gauzak zailago dira baina ez zait ahaztekoa iruditzen *zelar*-ekin (eta *Haritz-zelhar*-ekin) egin bikotea, *bizkar* ~ *bizkai* : *ibar* ~ *hibai* eta *zumar* ~ *zumai* bezala-bezalakoa. Egia da *Jaureguiçelaheta* (ArchSegI 1449) eta *Jaureguiçelaeta* (1448) bana direla Manterolaren tesiko bilduman baina 11 aldiz *Jaureguiçelayeta* (behin *Juar*-) eta beste behin -çilayeta eta, beraz, *Ibaieta* > *Ibaeta* legez, *zelai*-tik¹¹ (< **zel-bar-bi*) azal ditzakegula deritzot.

Ikusi dugunaren arabera, *hibai* eta *ibi* (besteak beste) oso gertu ditugu esanahiz ez ezik osagaietan ere: **hur-bar-bi* / **hur-bi*. Hauei gehitu ahal zaizkien beste hiruzpalau bikote ere

10. Cf. *Apellidos*, s.u. *gar* “En cuanto a *gara* ‘elevación, altura, etc.’ sigue siendo para mí un enigma lexicográfico: lo único de cuya realidad no se puede dudar es *garai*. Creo haber probado en FLV 2 (1970), 86 s., que *gara* (*goara*), *garako*, en ciertos empleos, no es otra cosa que el general *gogara*, *gogarako*, de *gogo* ‘mente’. Ahora no excluiría en manera alguna la posibilidad de que *Garagorri*, *Garate*, *Garibay* vinieran sencillamente de *garai* más *gorri*, *ate*, *ibai*”.

11. Manterolak nahiago du *sarohe/saroi* kontuan hartu eta *çelahe/zelai* bikotea dagoela pentsatu. Orpustanek irekirik uzten du gaia: “... à Larceveau 1412 *çele* dont l’apparement à *zelhai* (...) ou même au navarro-castillan médiéval *sele* ‘pâturage’ reste incertain” (2000: 283).

aurkitu ditugu X / X + *-bi* egiturakoak (cf. §11 *iztai* < **izter-bi-z*) eta, beraz, lehen baino askoz seguruagoa dugu *-bi* hori benetako morfema zela eta ez hondar huts. *Bi* osagai honen inguruan antolatuko dira hurrengo orriak.

3. Ez ‘chemin’, ‘franchissement’ baizik

(5) “Il s’agit, par la comparaison et au moyen d’une analyse diachronique, de faire apparaître une signification là où, au départ, nous n’avons qu’une désignation. La dimension temporelle devient ainsi une dimension explicative” (Benveniste 1969: I, 11-12).

Nahiz aurrekoak ere zerbait badiren, proposatu etimologia aldaketa txikiaren (*hibai* < **hur-ban-i* → *hibai* < *ibahi*¹² < **hur-bar-bi*) hobari nagusiak beste nonbait dira. É. Benvenistek “Problèmes sémantiques de la reconstruction” bikaina irakurtzen ari nintzela —de Lamberterie 2000ko iruzkin jakingarriek eraman ninduten hara—, ohartu nintzen bazela han zer ikas eta zer mia, egile horren lan zoragarri orotan ohi legez.¹³ Etimologia egokien baldintza orokorrak erakustez gain —“motibazioa” bilatu beharra eta “deizio” / “esanahia”-ren arteko oinarriko bereizkuntza, esaterako—, hor Benvenistek indoeuropar (IE) hitz-familia zenbaitez egin argiak euskarazko ordainetan ere argirik egin diezaguke menturaz.¹⁴

Gure egungo egitekoari artez lotuaz, IE hizkuntzetako lekukotasunen ezagutza eta miaketa paregabearen bitartez, Benveniste ohartu zen lat. *pons* ‘zubi’, grek. *póntos* ‘itsaso’, arm. *hun* ‘ibi’ eta avestiko *panta* ‘bide’ —dakienak antzeman dezakeen aitzin-forma batasunaz landara (homologiaz, zehatzago)—, esanahi zaharrago bakar batera ere eraman litezkeela. Esanahi zaharrena ‘bide’-k dirudien arren, ‘franchissement’, ‘igaro-bide’ litzateke egokiago, eta hortik neke handirik gabe erator litezke ondoko adierak oro:

(6) “...il n’est pas simplement le chemin en tant qu’espace à parcourir d’un point à un autre. Il implique peine, incertitude et danger, il a des détours imprévus, il peut varier avec celui qui le parcourt, et d’ailleurs il n’est pas seulement terrestre, les oiseaux ont le leur, les fleuves aussi. Le *pánthāh* n’est donc pas tracé à l’avance ni foulé régulièrement. C’est bien plutôt un “franchissement” tenté à travers une région inconnue et souvent hostile, une voie ouverte par les deux à la ruée des eaux, une traversée d’obstacles naturels, ou la route qu’inventent les oiseaux dans

12. Aurreko zenbait lanetan izartxoarekin berreraikitako formatzat erabili izan dut **ibahi*, **hur-ban-i* zaharrago baten [orain **hur-bar-bi*] eta *hibai* historikoaren arteko pausutzat; J. Manterolari esker jakin izan dugu —bai nik eta baita bestek ere— izartxo horretaz arindu dezakegula, lekukotua baita. Bidenabar, Lakarra 2009/2013 eta ondoko lanetan aztertu ditudan **h_{3/2}* > *h₁* bilakabidean orain nahiz *-n-* > *-h-* nahiz *-r-* > *-h-* sailetariko hasperenak aurki ditzakegu.

13. Cf. Watkins 1984 Benvenistek ekarpenaz, bereziki haren IEko erro-teoriaren inguruan; bidenabar, haren indoeuropar erakundeei buruzko liburua inoiz egindako lan etnografikorik bikainena iruditzen zitzaion. Urruti gara Euskal Herrirako antzeko ezer izatetik

14. B zaharrean gertatzen den *aretx* ‘chêne’ / *aretx* ‘arbre’ grekera zaharrean ere gertatzen da; are interesgarriago iruditzen zait ‘arbre’ = ‘fidélité’ erro beretik IE hizkuntzatan: cf. *iritzi* < *e-reitz-i* (< **len-i-z-*) / *hareitz*, *lizar* (< **(e)-len-iz-*), edo *zuhur* (< **zur-hor?*) / *zur* (beharbada konposizioko *-n* > *-r-*-rekin, *zuhur*-ek bokal sudurkariak baititu); ikus Benveniste 1954: 299 hh.

l'espace, somme toute un chemin dans une région interdite au passage normal, un moyen de parcourir une étendue périlleuse ou accidentée. L'équivalent le plus approché sera plutôt "franchissement" que "chemin", et c'est bien ce sens qui explique la diversité des variantes attestés (Benveniste 1954: 297-298: etzanak nireak dira [J.A.L.]).

Nago hori bera gertatu dela euskarazko goiko **bi* horiekin eta baita ondoren datozenekin ere, *bide* eta honen eratorriak barne.

4. *-bi* gehiago

Lakarra 2010n proposatu genuen *bi*-ren esanahirik zaharrena ez zela '2' eta hasiera baten izen eta adjektiboen eskubitara zihoan morfema hau **-bi* batetik (< **gwi* < **go(n)i*-tik alegia) atera zela: hasteko, **-bi* hori dugu bai *ibi* eta *zubi*-ren bigarren zatia (Mitxelena 1973: s.u. ohartu zen horiezaz, Orpustanek, aldiz, "...*zubi* vraisemblablement composé sur *ibi*" [2000: 244] dio) eta baita *azpi*-rena ere (honetaz ez), aurretik *hur*, *zur* eta *hatz* direla, hurrenez hurren, cf. Lakarra 2010: §28. Orain '2' ez diren *-bi*-en lehengo zerrendatxo horri beste zenbait gehitu ahal dizkiogu (gogora §2): *hibai* bera eta *bizkai*, gutxienez, (baita, agian, *aldai*, *zumai*, *sabai* eta *zelai*); baina badira gehiago.

Gure 2010eko proposamen hura ulertzeko behar da buruan izan (cf. §1) —baina lan horretan erakutsi bezala, hori berori gertatzen da egungo zein antzinako hainbat hizkuntzatan—kontaketa, *hatz* lodia alde batera utzi eta albokotik hasten zela: eri luzeena, erdikoa, aldi berean 'bi(garrena)' da kontaketa molde honetan eta baita 'gorena' ere, beraz; cf. Epps 2006.

Erbi-rentzat jatorri zeltikoak aipatu izan dira *apud* Mitxelena 1964¹⁵ eta baita *liebre*-ren familia ere ("*Liebre*-ren familiako kideren bat" datekeela diosku Mitxelenak berak, baina zehaztasun gehiagorik gabe).¹⁶ Areago dena, Corominas-Pascual-en eta Rey-ren hiztegieta ez

15. Zeltiar mailegutzat emandako zenbaiten garbiketa egin ondoren "... quedaría con todo una lista bastante larga de otras propuestas, mejores o peores. Citaremos entre otras que podrían entresacarse, vasc. *erbi* 'liebre' : irl.ant. *heirp* 'dama, capra', de **erbhi*- [oharrear: "Holmer presenta un paralelo para salvar la diferencia de valores"]" dio. Agud-Tovarrek, s.u., "Mich. *Pas.Leng.* 144 compara..." dakarte eta —Mitxelena hil eta urte batzuetara— "Podría compararse con" *OEH*-k s.u., *labur* eta esanahi ezberdintasuna ere markatu gabe. Baina ez da zehatz-zehatza, konparaketa —"hobexegoa edo okerxegoa"— lehendik baitator, eta ez baitu Mitxelenak plazaratzen eta ezta aldezen ere. Arbelaizek, egokiago, "cita la hipótesis" dioelarik soilik. Are gehiago, "al lado de tanta crítica —negativa, aunque quizá saludable— de propuestas ajenas, permítasenos presentar una de propia cosecha" (nire ustez) argi-xamarrarekin hasten du Mitxelenak pasarte horretako hurrengo ahapaldia eta, dakidala ez du latinaurreko mailegutzat ondoko lan bakar batean ere ematen; Gorrotxategi 1987k ez du aipatzen, ez alde ez kontra egiteko.

16. Esan bezala, ez dut aurkitzen *erbi*-ren forma azal lezakeen ezer ez Ernout-Meillet, ez Corominas-Pascual ez Rey-ren liburu bikain ezagunetan; bada, haatik, azkenengoaren hasieran interresgarri izan litekeen ondoko oharra: "Ce mot est d'origine méditerranéenne : il n'existe pas de nom indoeuropéen du lièvre, probablement parce que l'animal était tenu pour de mauvais augure, et qu'on évitait de le nommer".

dut ikusten zein izan litekeen kide hori eta ezta hurbileko edo urrutiagokorik ere; markagarria iruditzen zait, gainera, Euskal Herri osoan lehen kontsonantean nahiz barnekoan jatorrizko ahoskabea gordeko lukeen aldaeraren alerik ez izatea. Aldiz, **heri-* (zein *erhi*) + *-bi*-tik abiatuaz arazo formalak oro desagertuko lirateke, eta semantikaren aldetik, erbien ibilera eta oinen egitura ezagutuaz **erhi-gainean* ez genuke desagokiegi. Gainera, eta hau aurrekoa bezain garrantzitsu iruditzen zait, *erbi*-ren osaera, gainera, aurreko eta ondoko *-bi* izenenaren pareko genuke: *X-bi*, “x” hori delarik igaro-bidea edo gaintzeko, zeharkatzeko modua. Ikus atal honen akabuko Benvenisteren aipua IE hizkuntzetako egoeraz eta euskarazko paralelismoekiko oharrak.

Orbi “1. galop ou course” eta “2. poste, vereda” dakartza *OEH*-k, hurrenez hurren, Oihenartek *Pouvreauri* bidali oharretarik eta hiztegitik horrek *Etxeberri Ziburukorengandik* hartutakoetarik.¹⁷ Mitxelenak *FHV*-n (412) eta enparauetan *bide* > **-bie* > *-bi* bilakabide-aukera aurkezten du¹⁸ baina ez da horren beharrik Benvenisteren goiko aipua gogoan: “C’est bien plutôt un “franchissement” tenté à travers une région inconnue et souvent hostile...”, batez ere horko “un moyen de parcourir une étendue périlleuse ou accidentée”. Hots, *orbi* (< **oin-bi*)¹⁹ : *erbi* (< **erhi-bi*) : *azpi* (< **hatz-bi*) : *zubi* (< **zur-bi*), etab., dagoeneko ikusi bezala.

Zerrenda honi dagokio, beharbada, *garbi* ere; §2n ikusi dugu dagoeneko *garai*-rekin egingo lukeen bikotea [**X-(bar)-bi*]. Horren lehen zati litzatekeen *gar-i* buruz, *EHHE*-n azaldu bezala, *gar* erroaren eratorri eta ondorengoak ‘gari’ nahiz ‘galdu’ adieraztera iritsi ziren, **ter* erroak IE familiako zenbait hizkuntzatan legez (latinez eta grekeraz / errusieraz, hurrenez hurren). **Gar* ‘araztutako’ + goi ‘lurra, behea...’ → *garbi* ‘araztutako’, ‘aratz’ bilakabidea izan bide dugu.²⁰

Aurreko atalean eta honetan aztertutako berben azalpena bat doa Benvenistek ‘bide’-ren IEko familiari eman azalpenarekin; hara, beste modu batera esana §3n ikusi duguna:

17. Bietan ere forma mugatuez ari gara eta forma biluzia *orbi* dugu. Bada beste *orbi* bat —sarrera berezia eman zaio *OEH*n—, Mongongo Dasanzaren pasarte ulergaitz batetik aterea: “Kolika bezala heldu da eritarzun hura eta hala katolikarentzat on diren erremedioak balia daitezke sabel minetan, bai eta ha[la]ber briga eta orbietan”.

18. Cf. “...-bi, al parecer variante de *bide* ‘camino’ en último miembro de compuesto” (Mitxelena 1958: 102).

19. Cf. *orpo* < **oin-bo* eta *OEH* s.u. *orbide*: “*onbidia* edo *oinbidia*”.

20. *Arbi* Lakarra 2015a-n mailegu gaskoitzat jo arren, ez nuen asmatu, ez baintuen behar bezala pisatu, 1) hor soilik “Bay[onne]” zekarrela Simin Palayk (*OEH*-ren arabera orokorra da euskaraz) eta, beraz, alderantzizko mailegaketa arrazoizkoagoa dela, 2) gaskoiz soilik “navette” dela, euskaraz beste hainbat adiera dituelarik, eta 3) euskaraz *h-* gorde (*ez gehitu*) duten lekukotasunak (*harbi*) hainbat direla gutxiengoan izan arren; gaskoiz ez du etimologia argirik, ez eta kiderik gainerako erromantzeetan.

Antzeko arrazoiak aurkez litezke horrekin batera bildu (*h*)*erpin*-en jatorria ere euskarazkotzat izateko eta ez gaskoitzat; honetan, gainera, lehen osagaia (**heri/erhi-*) ezagun eta argia dugu *harbi*-n ez bezala: hobeto esan, *har-* horrek *harri* dakar gogora, noski, baina nola azal hitz osoaren esanahi hori?

(7) “À partir de skr. *pathya* et dans l’histoire de l’indoaryen, nous avons “*chemin*”, mais ce sens n’est pas plus “*originel*” que les autres; ce n’est qu’une des réalisations de la signification générale ici définie. Ailleurs, ces réalisations sont représentées autrement. En grec, le “franchissement” est celui d’un bras de mer (...), puis plus largement d’une étendue maritime servant de “passage” entre deux continents; en arménien, d’un “gué”; et en latin, pons désignera le “franchissement” d’un cours d’eau ou d’une dépression, donc un “pont”. (...) “chemin”, “bras de mer”, “gué”, “pont”, sont comme les variantes d’une signification qu’ils laissent reconstruire, et que le problème ne concerne pas l’aspect sémantique du terme dans telle ou telle langue, mais qu’il se pose pour chacun d’eux et pour la famille entière dont ils sont les membres” (Benveniste 1954: 298 [etzanak neureak, J.A.L.]).

Alegia, delako ‘igaro-bidea’, ‘zeren bitartez’, ‘zeren gainetik’, ‘non zehar’... modu ezberdinetan gauzaturik edo zehazturik dugu, euskaraz bezalatsu.

5. *B(i)*- zenbait

Ezinbesteko da *b(i)*- zenbait miaztea haren lehen zatia aztertu eta *ibi*, *zubi*, *azpi*, eta gainerakoen eskuineko osagaitzat isolatu²¹ -*bi* ‘goi, gain’-ekin duena homofonia hutsa baino gehiago ote den erabakitzeke. Azterkizun berri horietarik, *beso* —< **b(i)*-*e*-*so* [< **bi*-*esk(u)*-*so*] (ikus 45. oh.)— analizatu dut lehenago, cf. Lakarra 2013b: §6, TO SAY aditzaren gramatikalizazioaz aritzean. Hitz honen eraketa-paralelismoez IE hizkuntzetan, bistakoak dira, batez ere grekoz (Lamberterie 2000: 125-127); bietan konparazioak dira besoaren eta besaurrearen artean (“luze” / “labur” grekeraz, X / X-*so* ‘handiago’ euskaraz). Izan ere, konparaketaren hau bide zen euskara zaharrean -*so* atzizkiaren balio arkaikoa, cf. 30. oh. Eskuaren bi zati nagusien arteko erlazio edo konparazio horrek *beso* etimologikoki ‘*goiko esku handiagoa’ (= ‘eskuaren goiko parte lodiagoa’) azaltzea zilegiztatzen du.

Begi-ri dagokionez, ohar bedi hori pluralizat hartzeko, nahi eta nahi ez, *begiak* bihurtu behar dela, bestela bietarik bat baitugu —ezkerra zein eskubia, baina bat—, gizakiek eta beren hurbileneko animaliek dituztenak ezin baitira batera aipatu singularrean.²² Hori bera gertatzen da *beso*-rekin ere, jakina, baina ez *buru*-rekin eta ezta, itxuraz, —ikus beheago (§9)— *bihotz*-ekin ere: hots, gizaki bakoitzak hauetarik bakarra du eta ez da modurik *bi* ‘2’

21. Zehatzago, -*bi* isolatua dakusagu Mitxelenaren aipatu lanean (1973: s.u.); alabaina, ez da hor ‘2’ eta ‘goi’-ren arteko loturarik eta, gainera -*bi* *-*bide*-ren laburtzapentzat aurkezten da (cf. 17. oh. eta dagokion testua). Ezta ere *bi* horrek aurizki edo erro bezala izan lezakeen erabilerazko inongo oharrik. Cf. §4 *orbi*-ri buruzko ahapaldian.

22. Cf. Corbett 2000: 40hh bereziki zenbaki sistemen unibertselez; hor ikus litekeenetik egiantz urria luke euskarazko dualak oraindik pluralik ez zenean, nabarmena baita hau berria dela, nahiz IS-n nahiz AS-n.

Uhlenbeck 1949: 111k ez duala baina posesiboa edo klasea du nahiago *b*- horrentzat (= inper. *b*-, *bera*, *bere*); *bare*, *barrabil*, *beatz*, *beazun*, *begi*, *beharri*, *bekoki*, *belar*, *beso*, *bidar*, *bihotz*, *biri*, *bizar*, *bizkar*, *bular*, *buru* eta *buztan* kokatzen ditu zerrendan; kanpo uzten ditu —horiekin aurizki posesiboa ez duelako egiantzeko aurkitzen— *behor*, *behi* eta *belar*. Ez ditugu oraindik guztien etimologiak baina Uhlenbecken zerrenda horren batasunak egiantz gutxi du.

horiek izan daitezen. Noski, gure azalpenean lehen esanahia litzatekeen ‘goi’ itzaltzean eta bere balio zaharra atzentzean, ‘2’ berriagoarekin lotu dira familiako hainbat hitz, bi direlako begiak eta beste zenbait gorputz atal, edo beste zenbait bakarrak izan arren (*bihotz*) bi parte dituztela pentsa daitekeelako, demagun.

Halere, *begi*-n *bi*- ‘2’ edo “dualtzat” ez hartzeko —euskalaritzan noizbait egin izan denaren aurka— badugu arrazoi pareta behintzat: bata, orokorra (eta gorputz-atal guztien izenekin balioko lukeena, besteak beste), zenbaki hori IS-aren eskubitara jartzea zelako usadio orokor zaharrena:²³ toponimian *Bidebieta* edo *Urbietta*-ren tankerako asko da, baina ***Bibide(e)ta* edo ***Biureta* gisako alerik ez; gehi bekio **goi* antzinako esanahia, aldiz, ongi egokitzen zaiela, bai *begi* eta baita *beso*-ri ere, eta, beharbada, beste zenbait *b(i)*-ri gorputz-atal izenon artean —eta hortik landa—, gorago eta beherago ikusi legez.²⁴ *Begi* **bi* ‘goi’ + *-hegi*-tik abiatzea proposatzen dugu, beraz —cf. *adar* + *hegi* > *adegi*, *izter* + *hegi* > *iztegi* gorputz ataletarik atera gabe— *beso*-n bezala, **bi* behin-behineko CV erro-egitura higatu edo aurizki horretatik.

6. *Bide*

Mailegu latindar, erromaniko nahiz kamito-semitartzat hartu izan da *bide* (cf. Agud & Tovar, s.u.), nahiz beti argudio ahulekin izan. Mitxelena ez zuen ezer garbirik esan gai horretaz, baina bai, aldiz, *via ad Oiasso*-tik azal litekeela horri lotu *Bidasoa*, Mitxelena 1973: s.u. *bide*). Izan ere, *bide* TVTV egiturarekin nekez izan zitekeen AE zaharreko nahiz AE modernoko erro soila —cf. Lakarra 1995, 2011a, etab.— eta, bestalde, ez genuen ez *bi*- eta ez *-de* ustezko osagaienezako azalpen egiantzekorik; hortik aurreko lanetan *bide* mailegutzat jo izana.²⁵

Baina hitz hori eta beste zeinahi osagai txikiagotan azaltzean, guztia aldatzen da zeharo.²⁶ Egun, *bide*-ren inguruan bestelako analisi landuagorik gara liteke, noski: aurreko hitzetan *bi*- osagaiari enparatuetan *-bi*-ri aitortutako egiteko bera ezagutu diogu eta *-de* ere morfema ezaguna dugu edo, hobe, Trasken legea erabiliaz, atzizki ezagun baten forma ez hain

23. Bestalde, horrek sendotu egiten du *bi* < **gon-i* azalpena, partizipioak (eta hortik atera adjektiboak) eskubitara kokatzen baitziren; B-ko *bi bider* salbuespenaz ikus 31. oh.

24. Ez nahi eta nahi ez gainerako guztiekin, ordea; bidenabar, seguru ote gara ez ote den mailegu bakar bat ere tartean (cf. *belaun*)?

25. Ikus Mitxelena 1963 forma kanonikoa lanabestzat hartuaz egin azterketetan oinarritzko irizpide eta ondorio hauez; *bide*-ren gainerako “zatikatzeak” (***b-ide*, ***bid-e*, ***b-id-e*, demagun) hizkuntzaren fonotaktikaz dakigun guztiaren aurka doaz, —harako Boudaren “colliers” direlako haiek bezalatsu edo. cf. Lakarra 2003/2008—, *bi-de*-k baino azalpen diakronikorako aukera gutxiago izateaz landa.

26. Hori bera gertatu zen lehenago edo geroago **ardano*, *bazter*, *izter*, etab.ekin (eta antzera gertatuko *bide* da etorkizunean) ere. Gogora bedi forma kanonikoak ez duela etimologia zehatzik ematen, baizik eta azterketa berrien beharra bistaratzen, cf. Lakarra 2008 eta Mitxelena 1963, eta horretara —noiz aski, noiz gehiegi— akuilatzen.

ezaguna.²⁷ Alegia, *den ‘FINISH’-en gramatikalizaziotik sorturiko (cf. Lakarra 2013) nahiz pluralaren (“igarobideak”), nahiz aditz-ekintzaren (“igarotze”) alomorfo zaharra komeniko litzaioke bigarren parte horri. *Alde*-ko *-de* (cf. FHV 354-355), *handi* edo *hordi*-ko *-di* edo *ezkerdo*, *ugerdo*-ko *-do* bezala, *forma sparita*, gutxiengo erabatekoan edo galtzear den alomorfo zaharra dugu; bertatik datoz historikoki bananduak diren *-te*₁ ‘ekintza’ / *-te*₂ ‘plurala’ esanahiak (cf. *etorte* vs. *dute*), nahiz badiren aztarnak lehenago frango hurbilago zirela: *gosete*, *urte*, *bete* (< **bat-te*), *elurte*; egun ere, “atzoko elurteak elurtza handirik ez du utzi” zilegi da, etab.²⁸

Hemen sakontzerik ez dudan arren, markagarri iruditzen zait Trasken goiko formula (cf. Lakarra 2015b) etimologiagintzan duen bistako garrantziagatik, eta are gehiago gramatikalizazio-kateak goragotik hartuaz —jatorri lexikotik hurbilago— zabal bagenitza: CVC > CV (> V / C). Hots, ertzetako kontsonante bana eta tarteko bokala zuten gutxieneko erro lexikoeak (cf. Lakarra 1995hh) —baina ez gramatikalek eta fonosinbolikoeak— eta gramatikalizazioaren bidez morfema bilakatu zirenek prozesuaren akaburantz eskubiko kontsonantea galtzen zuten. Honen adibide dira **nin* > **-ni* (part.) > *i* / *-i* (dat.) edo **dar* > *da*- (ASP indet.) / *-da* (alatiboa) > *a* (id). Beraz, “Trasken legea” (-DV > -TV/-V) CVC > CV honen garapen berankor baten azpimultzo genuke.²⁹

7. Bide-ren eratorriak

Euskal hiztegia-n (Sarasola 2005) *b*- letrako hitzak ikuskatzean *bidaso*-rekin —‘ibai txikia’, dagoeneko Etxeberri Ziburukok lekukotua— egiten da topo eta *OEH*-n Duvoisin ahapaldi zabala dator, *bidaso* ez dela izen propioa esanaz:

(8) “Le nom de la Bidassoa n’est pas un nom propre en basque, comme beaucoup l’ont cru ; on s’aperçoit au langage des paysans qu’ils l’emploient en qualité de nom commun, par exemple quand ils disent: *Bidaso hori*”.

Mitxelena 1973k, s.u. *bide*, delako erabilera hori *Bidasoa* ibai ezagunetik bertatik

27. Ez dut orain **d* > *l*- bilakabidearen bitartezko alomorfoen kidetasunaz jardungo, ez eta honek (gehi *gi*- / *-ki*, *za*- / *-za* eta gainerakoek) lagundu aurrizki → atzizki aldatetaz; ikus Lakarra 2006a eta hh.

28. Lakarra (2013b)-n aipatzen da Zavalak (2006) deskribatu ‘finish’ → iragana / 3.p. gramatikalizazioa. Besteren batean ‘finish’ → ekintza bilakabideaz beharko genuke hitz egin, euskaraz *-te*, *-tze*, *-eta* aditz izenetako atzizkiak kontuan izanik; nolana ere, badirudi inesiboa dela aspektu indeterminatua ematen diona perifrasiari.

29. Horrenbestez, Manterola 2015k arrazoi osoa du 3. gradu erakuslea *ha* (izartxorik gabe) bererailkitzean eta ez **har*/*har*- gainerako gehienok orain arte egin dugun bezala. Pentsatzekoa da lehenago kategoria lexiko batetik (seguruena *har* ‘hartu’-tik, cf. Lord 1993) datorren neurrian -C > -ø gertatu dela, eta -C hori -*r* izan zitekeen. Erants bedi *ha*-tik *har*- azaldu behar badugu eta ez alderantziz, enbor bokalikotako -*r* epentesiarekin lotutako hedadura baten aurrean garela, ez soilik mugatua (*besteari*, *bestearen*...) baizik eta lehenago mugagabea ere (*besteren*, *besteri*, *bestera*...). Ikus Lakarra prest.-2.

gertukoa delako kontrakoa defendatu arren, behingoz baliteke kapitainak arrazoi izatea, ibaiek usuenik ez baitute izen propiorik ingurukoentzat, urrutiagokoentzat baizik. Horrenbestez, *bidaso* deitu bide zioten beren inguruetako ibai-zatiari (ez gogotan ez zuten osoari) *Bidasoa* aldekoek, hortik gertu beste hainbat ibairekin gertatu bezala,³⁰ nahiz *bidaso*₂, *bidaso*₃, etab. ez iritsi arrazoi historikoengatik (ez hizkuntzazkoengatik) inoiz *Bidasoa* izatera; artikuluak ere ez du aukera handirik uzten.

Orobat, neke zait ulertzea —aipatu Mitxelena 1973ren, s.u. bi) *Bidasoa* < *via ad Oiasso* proposamenaren aurka— nola ez den beti garbi izan *bidaso*-n *bide* + *-so*-ren bilakabide erregularra dugula eta, beraz, ‘erreka txiki’ esanahia ‘*bide handi’-tik eta lehenago, ‘*bide moduko’, ‘bidearen antzeko’-tik datorrela, cf. Lakarra 2013b. Honela, nabarmenago egiten dira euskaraz eta indoeuropeeraz hitz-familia honek dituen antzekotasunak: lehen aski garbi frogatua ez balitz, orain aitortu beharko genuke IE-n bezala, ‘bide’ esanahia baino sakonagorik bazela *bide*-n: *bi ‘goi’ + *de ‘ekintza’, Benvenisteren harako ‘franchissement’ hura bera, hain zuzen ere.

Ohar bedi, dagoeneko eman arrazoez landa, *bidaso* hitz zatikagarria izatea ere (eta are gehiago *Bidasoa*) Mitxelenaren argudiabidearen (< *via ad Oiasso*) aurka doala. **Aurreko** lan batean markatu genuenez,³¹ ‘handiago’ baino lehen ‘pareko, moduko, antzeko’ bide zen *-so* atzizki horren esanahia, *laso*-k oraindik gorde bezala: cf. dagoeneko RS 88 *Olaso*, *guichi bazuc y laso*, ‘Olaso, pocos son como tú’, etab. Nabarmena denez, defendatu nahi dugun ‘bi(de)’ :: ‘ibai’ : ‘zubi’ : ‘ibi’, etab., are gardenago egiten da *bidaso*-ko *-so* hori konparatibo huts gisa ulertuaz (‘bide moduko’ eta, hortik, ‘bide handi’; cf. *aitaso* ‘grand-père’ eta gainerakoak); gogora, orobat, *i-ra-go* > *igaro*, eta Lakarra 2015a: §3.1.4-n aipatu *-ago* ere (< **ha-go*), Carol Lordek (1993) eta bestek ‘TO PASS’ aditzaren bitartez azaldutako konparatiboa, hain zuzen.

Familia osatuaz joateko, *bider* Mitxelenak “derivado de *bide* ‘camino’” dela diosku eta, orobat, “irl. ant. *sét* ‘camino’, galés *hynt*, etc., gót. ‘vez’ (*ainamma sintha*- ‘una vez’, etc.)” azaltzen (FHV 49. oh.). Egile berak markatu legez (OCC VII, 418), *bider* oso irregularra da deklinabideari dagokionez eta ez du bestelako atzizkirik ere hartu ahal: cf. *aldi* (*aldiko*, *aldiz*, *alditan*, *aldirik*...). Irregularitasun horien arrazoa bukaerako *-r* eranskintxo azaldugabeen bide datza, baina Mitxelenak ez diosku ezer horren jatorriaz. Hoberik ez okerragorik aurkitu ez eta **bide-ar(i)* izan genezakeela pentsatu izan dut inoiz, baina ez esanahiak eta ez formak ez naute asebetetzen.

Beharbada, hobeko dugu antzeko zenbait amaiera biltzea, argi bila edo: *bazter*, *laster*, *izter*, esaterako. *Izter* gerorako utziaz (§11), *laster* dugu errazena: hemen *lats* ‘ibai txiki’ dugu, eta bigarrena *-ber* < *-behera* (cf. gazt. *rápido*). *Bazter*-en bigarren osagaia bera izan liteke, baina azkenengoan *bider* < **bide* + *beher(a)* fonetikoki egokia izan arren aski bide litzateke **bide* +

30. *Bidasoa* ibaiak berak *Baztan* du izena Donezteben sartu baino lehen, J. Manterolak gogoratzen didanez.

31. Aditzaren gramatikalizazioaz (TO SAY) eta, zehatzago *-so* atzizkiaz eratu izen gehiagoz **ikus** Lakarra 2013b: *atso*, *otso*, *baso*, *itsaso*, *beso*, etab., familia-izenetako *amaso*, *aitaso*, *alabaso* eta enparatuez landara; jatorri berekoak ditugu *oso* eta *laso* gonbarazio-partikulak ere.

-ber-ekin.³²

Bestalde, *bazter* < *prasepe* proposatu ondoren, **uazter* < **hur-az-beher(a)*-ra jo nuen. Berriro aldatu beharra ikusten dut orain, **huraz-* horrek bi arazo bailituzke gutxienez: 1) esanahia, zergatik uraren erreferentzia hori, bestelako “bazter” asko direlarik (baita *u(r)bazter*, etab. ugari ere?); 2) hori bezain garrantzitsu, gutxienez: **hur-az* horrek **(h)az* artikuluduna suposatzen du, baina *bazter*-ek itxura zaharra du eta beste edozein analisi hobetsi behar genuke (*zazpi* < **borz-az-bi* baino **borz-zaz-bi* bezala; ikus 49. oh.). Hortaz, *-az-* horrek ez artikulatu baizik eta erro edo amalgamaren baten zati izan behar du: zergatik ez **bar-z-?* **Barz* > *baz-* ez da batere arrunta, disimilazioz ez bada: cf. *ezker* < **her-z-bu-ger* / *esku* < **her-z-bu* eta *eskuin* < **her-z-bu-on(e)*. Azkenik, *bazter* [**bar-z-be(he)r(a)*] (*r* disim.) : *ezker* (id) :: *baso* (**barso*, **r + s > s*) : *eskuin* (**rzc > sc*).

Hemen amaituko nituen *bider*-ekikoak Iñaki Seguiolaren laguntza bikaina izan ez banu: haren bitartez ohartu naiz OEH-ko *bider*, *biderreko*, *biderre(t)an* eta *biderrez* azpisarreretan badirela nire (eta, beste bide batetik, Iñakiren), proposamen honen alde egiten duten erabilera garbi askoak: Zumarragaren *milla bider geiago*, Lazarragaren *oneinbat bider eriotzea* / *zerren emaiten didazu?*, Otxoa Arinen *zenbat bider*, Mogelen *irugarren*, *laugarren ta geijago biderrian*, Añibarroren *esaikezu...* *iru biderreko aldiz*, Otxoa Arinen *asko biderretan*, edo Kardaberatzen *zenbat biderrez*. Nago hauek guztiek ere *-ber*-en alde [cf. *-r > -R*, *haur > gauR*-en legez] eta *-behera*-ren aurka mintzo direla.

8. Bide₂

Euskal hiztegieta ez dut aurkitu (neure erruz, segurki) gure *bide* eta OEH-ko *bide₂* “partícula que se coloca delante de la forma verbal personal. Probablemente; seguramente; al parecer” delakoaren arteko loturaz ohar ez azalpen asebetegarririk. Bataren eta bestearen erabilera eta balio zenbaitetik atera ahalko litzateke (Agud eta Tovar ere konturatu ziren dagoeneko) ez dela homofonia hutsa; ikus, esaterako, hiztegi horretan *bide izan*-en pean bilduak.³³

Ondorio hori sendotzera dator zuzen-zuzen Aikhenvald-ek bere *Evidentiality*-n era horretako partikulez dioskuna:

32. Ez nuke ahaztu nahi Azkueren ohar pareia s.u. *bidar* (ohar bokalismoari) (gero OEH-n errepikatua): “El único numeral que se resiste a la palabra bidar es *bat*, pues se dice *bein*, *behin* en vez de *bat bidar*. (...) Se usa *bi bidar*, aun en B, en que *bi* es pospositivo, pero más acaso *birritan* (...)”. Zergatik *bider* aurreko salbuespen hori? Nago horren etimologian ikusi dugun **-ber* horrek badeukeela zerikusirik (***bide bi ber zein **bide ber bi-k* ezinezko dirudite). Antzekoa gertatzen da ***batgarren*-ekin (ez *hogeitabatgarren*-ekin) barruan daraman *-barren* zaharragatik; cf. Lakarra 2010.

33. Iñaki Seguiolak diostan bezala, “azpimarratzekoak dira ‘zuzen, arrazoizko, egoki’ esanahien inguruan dabilzan erabilerak: cf. ‘arrazoi, motibo’ adiera, EtxZib-en ‘zuzen, justu’ izond., *bide izan* esapidea, (*bere*) *bidezko*, *bidez(ki)*, *bidegabe*, etab.: hor *bide* hitza badirudi ‘bide zuzen/egoki’ moduan harturik dagoela oinarrian...”. Ikertzaile berak diosku ‘dirudienez, segur aski’ adieraz, “aditzak adierazten duena uste izateko BIDEA ematen duela, baina segurantzirik gabe”.

(9) “Locative and directional markers also give rise to evidentials. The inferential *-lem* in Meithei is an erstwhile directional suffix, Chelliah 1997: 224. Its directional meaning, lost from modern Meithei, survives in many other Tibeto-Burman languages. This suffix comes from the grammaticalization of a Proto-Tibeto-Burman noun **lam* ‘road, way’ (details are in Matisoff 1991: 389-390). The auditory evidential marker *-ke* in Euchee is cognate with locative suffix *ke* meaning ‘yonder’, ‘way over there’³⁴ (Linn 2000: 318). According to Linn, the semantic connection between the two is to do with distance: ‘the action is so far away that it can only be heard and not seen’” (Aikhenvald 2004: 275).

Bide-ri gorago (§6) eman diogun etimologia gogoan —*bi* [*< *goi*] + *de* *< *den* ‘FINISH’—, ez da ahazteko Aikhenvald 2004: 274k “a verb ‘complete’ or ‘finish’ may grammaticalize into a marker of perfect, and then become an evidentiality strategy” dioskula, hainbat hizkuntzatako paraleloak eskainiz.

9. *Bi- gehiago*

Ia ezinbesteko begitantzen zait *b(i)-* hitz zenbaitez isats labur bat, goian (§5) hasi bidetik. Har ditzagun *bihar*, *bihotz* eta *bihur*, demagun: dakidala, hiruretarik batek ere ez du etimologia seguru-ezagunik; forma kanonikoari dagokionez, CVCVC horrekin [*bi-* aurrizkia + CVC erroa] egiturakotzat joko genituzke, ...maileguak ez badira bederen. Forma kanonikoetan “sinisten” ez dutenek (“denetarik dukezu Jaunaren ardantzean”), morfema soiltzat badituzte, esan ahalko/gogoko lukete *-h-* horien jatorriaz? Cf. Lakarra 2009/2013 hh. AE-tik zuzen-zuzen horrelaxe datorkigula defendatzen ez badute, jakina; esan gabe doa, zilegi luketela aukera hau, Mitxelenak /h/-aren jatorritzat eman lau sailak eta forma kanonikoari buruzko ezaxola eskuan.

Bistan da **VnV*-tik etorritz geroz, ***m-* itxarongo genukeela (cf. *mahai*, *mihi*, *mehe*, etab.), eta ez egiaz eta benaz hor ageri den *b-*. Aldiz, forma kanonikoan oinarritu edo ez, azken zailtasun hori gainditzeko **bi-CVC* analisiak hobetsiz geroz, gutxienez *bi-* horren esanahia zehaztu beharko dugu, ez baitirudi *bi* ‘2’-rekin ari garenik. Noski, AE-tik horrelaxe datorrela dihardukatenek ez dute ezeren beharrik; alabaina, ordainetan, hemengo eta aurreko *bi-* eta *-bi* guztien artean soilik halabeharrezko (¿?) hoskidetasuna antzeman ahalko dute, ez inongo funtzio edo esanahirik.

Goragoko ahapaldietan ikusitakoen ondoren, bururatzen zaidan beste aukera bat zera genuke, *bi-* ‘goi, gain(etik)’ ulertzea, *ibi*, *zubi*, *hibai*, *azpi*, *erbi*, *orbi* eta enparatuetan *-bi*-rekin eta *beso*, *bero*, *begi* eta *bide*-n *bi*-rekin egin legez: **bi-har*-en ‘*goi har(tu)’-k ez dirudi guztiz desegoki, eguzki zein ilargi berriaz mintzo;³⁵ **bi-hotz*-en kasuan ‘*goi’ ez da arazo³⁶ eta *-hotz*-i dagokionez —nekez izan liteke tenperaturarekikoa—, **hoz* > *hozi* ‘ernamuina’-tik abiatuaz

34. Gogora *bideren* kide indoeuoparrentzako Benvenistek eman oinarritzko esanahia, ‘franchissement’, alegia (ikus §3); erka bitez, orobat, testuko Linnen azken hitzak eta aurreko oharreko Seguiolarenak.

35. Gogora *cadu* > *gau* (eta *arrats* < **e-da-ra-dats*, gehi ing. *fall* ‘erori’ / ‘udazken’).

36. Ezta ‘2’ ere, jakina, gizaki edo animalien bihotzak bi zati edo alderdi baititu; alabaina, testuan eman *-hotz*-en azalpenak ez du zenbaki adiera laguntzen.

(cf. *gatz / gazi*, *hatz / hazi*, §10eko *isats / isasi*, etab.) —gogora landare eta fruituek ere ‘bihotza’ dutela— gure azalpena [‘goiko aldean sortutako, garatutako’] ez zait guztiz arbuia garri iruditzen.³⁷

Bihur-en asebetetzeko argitasunik ez da (hitz hau begitantzen zait hiruretarik zailen), baina iluntasun erabatekoa urra bide liteke **hur*-etik beharrean **hor*-etik abiatuaz (**bihor*): egia da *FHV*-n *u > o / __ R* bitartez azaltzen dela *B bihor*, baina **-hor*-etik abiatuaz *o > u / iC_* ez litzateke ezinezko. Semantikaren aldetik, **goi-hur*’-ek ez dit ezer esaten eta zerbait gehiago —adjektiboetan batez ere—, **goi-hor*’-ek [‘gorantz makurtzen dena’ edo]: cf. **hazi-hor > hazkor > hazkar* (*FHV* 71) eta **zur + hor > zuhur* (cf. 13. oh.); hortaz, **(behekoa) gora(ntz) egin’* edo balitz, ez da *bihurtu*-ren esanahitik urrutiegi.

10. Gainerako **bi-* zenbait

Beharbada, konpli da gauzak hemen uztea, —gogora Malkielen “etimologistak jakin behar dituenen artean noiz gelditu da garrantzitsuenetarik”, apud Watkins 1990—, baina aurreraxeago jotzeko apeta sortu zait. Gainerako *b(i)-* hitzetan asko mailegu (*biluzi*) nahiz eratorri-konposatu erraz (*bitarte*) eta interes gutxikoak ditugu, agian *biguin*, *bihi*, *bizar* eta besteren bat lekat.

Bigun < *finu* azaldu dut inoiz, Lakarra 2011a, etab., ustez eratorpen fonetiko egokia zuelakoan eta esanahiaren aldetik ere hurbil gelditzen zela; alabaina, CVnV monomorfemiko horrek ez luke beteko aurreko atalean *bihar*, *bihotz* eta *bihur* dela eta aipatu ***b...n...-* hori: alegia, ez *bigun*, baizik eta ***migun* edo beharko baikenuke. Bestalde, —eta hau are larriago eta ezagunago da (cf. *FHV* 103, 141 **uin > un* bilakabideaz)—, hitz horren aldaera nagusia eta informatiboena (gogora B-n **ain > an*, **uin > un* bilakabideak gertatzen direla), *biguin* dugu, nahiz beharbada amaieraren sabaikaritze adierazkorra izan edo *-e* leku-kasuetakoaren berranalisia.

Aldiz, **bi + (C)un*-etik abiatuaz azalpenaren alderdi fonetikoa zein semantikoa (‘azal, gain’, ‘bera, ahul’) hobetuko lirateke; zehatzago, **bi-bun-e(-an/-ko/tik...)* > **bi.une* > **bi.wen* > *biguin*.³⁸ **Bun* horrek merezi du, zalantzarik gabe, guk orain eman diezaiokegun baino arreta gehiago, noizbait ez baita txikia izan bere pisua morfologian: artean erka bitez *muno*, *muño* < **bun-no/-ño*, (*gune* < **(b)un + -e* [cf. *aurre*, *atze*, B *gane*, eki. *Parise*, etab.] eta baita *larri* [cf. **dar*, *adar*, *larri*, *jarri*], *barr-u* [cf. *barren*, *ibar*, *bizkar*] eta gehiagotan, beharbada. Azkenik, ez ote hori bera *ilhun*-en bigarren osagaia (< **hil-(b)un?*); cf. lat. *aluu* “ventre ou plutôt cavité intestinale (...) Se dit aussi pour uterus” (Ernout-Meillet, s.u.) > eusk. *alu* eta, agian, beherago

37. Bide batez, *bihotz* : *hozi* enbor amaierako afrikazioaren aldeko beste froga bat dugu (horrenbestez neutralizazioa ez da betidanikoa); orobat, AEZean lau txistukari eta sei ozenekin ez baina (AEMko) erdiekin aski dugula laguntzen du (cf. Lakarra 2011b).

38. Cf. *Murubarren > Muru.arren > Murugarren* eta **e-da-zun > *ezadun > ezaun > ezagun*; bigarren honentzat Schuchardtek aipatu aditz gaskoiak, ez ditu ez *e-* nahiz *-n* zaharra azaltzen, besteak beste.

bizar CuV > CV bilakabideaz.³⁹

Bihi-rentzat ere *bi-* horretatik abiatzeko aukera genuke, agian: *garia* eta *gainerako* landareen goiko partea dugu *bihi*, erroaz beste muturrekoa, alegia, eta horri eransten bide zaio *ih(i)n*), ‘*buruxka’ eginaz. *Ihi*-ren etimologia, *ihintz*-ena bezala, **nin* ‘eman’-ekin lotua bada dirudien legez —Mitzelenak 1973, s.u. 301 *i*, *ih* “como la forma antigua de la base parece haber sido **ini*...” dio—, ‘*goiko emaitza’ edo genuke: **bi#*nin*-en *b* eta *n* morfema diferenteetan liriateke eta horrenbestez ez genuke **b-n* > **m*... bilakabiderik.⁴⁰

Isats. Mitxelenaren *Apellidos*-eko sarreran “en cuanto a *Isasi* (...) aparte de *isats*, deben tenerse en cuenta otras posibilidades: en primer lugar la forma vizc. (variedad de Cigoitia) *isasi* ‘jaro’, que R. Lafon considera var[iante] de *sasi*, con el mismo prefijo que *ibar* con respecto a *barr-en* o *barr-u* (EJ 2, 367), o quizá también el participio *itsa(t)si* ‘adherido, agarrado’, sust. ‘grieta’, deitura zaharretako grafia exkaxak batera edo bestera jotzea ezinezko egiten omen duelarik.

Hasteko, nekez egon liteke ezer *isats* : *isasi* bikotearen pare, beren arteko erlazioa *gatz* : *gazi*, *orratz* : *orrazi*, *hatz* : *hazi* eta beste (§9ko *bihotz* : *hozi* barne) aspaldiko egoeraren, oraindik erro edo hitz amaieran afrikatuak ez bakar ez nagusi ez zirenekoaren lekuko baita. Bestalde, nago *isats* eta *itsatsi* —< *(*h*)*atz(e)*-*jats-i*, [cf. *itzali* < *(*h*)*atz(e)*-*jali*, *itzaungi* < *(*h*)*atz(e)*-*edadongi*, *etzan/-in/-un* < *(*h*)*atz(e)*-*edon* eta *itzuli* < *(*h*)*atz(e)*-*eduli*— segurtasunez bereiz litezkeela; ez beren kategoria gramatikal ezberdinak eta ezta 2. silabako frikari/afrikatuek ez dute behintzat alde egiten.

Lafonen goiko zatiketa ona bada *i-* ez bide da ez *ibar* ez *h-i-bai* ez *gainerakoena*, horietan *hur* baitugu oinarri eta ez dirudi horrelakorik dugunik *isats*-en. Hemen, aldiz, *(*b*)*i-sats* egoki litzateke, toponimiak eta hortik atera onomastikak ‘retama, arbusto’-ren alde egiten baitute adiera zaharren gisa; beraz, ‘(lurraren) gaineko sasi’ genuke lehenik eta berankorrago liriateke (metafora eta metonimiaz sortuk) ‘erratz’, ‘buztain’ eta enparatuak.⁴¹

Izotz, **hur-zotz*-etik azaldu izan dut lehenago, Mitxelenaren **ihintz-hotz*-ek ez

39. Orpustanek 2000: 151, 310-311 testuan aipatu zenbait alomorfo biltzen ditu, baina haien forma eta esanahi zaharra erabaki gabe eta *murru* (> *mur*) ere tartean sartuaz, egiantzekotasun gutxiarekin, egia esan: “la base ancienne (renforcement de la vibrante) *mur-/mun-* et par dénasalisation *bun*... On ne sait si la base sans nasalisation *bun-* est la plus ancienne [bi aldetarantz gertatzen omen bilakabidea]” (151).

40. Beste aldi baterako utzi ditut testukoak baino askoz ilunago iruditu zaizkidan *idun*, *ifar*, *ifini*, *igun*.

41. Nahiz Mitxelenak azken erregela hau soilik *o/u*-ren aurrean ikusi, susma liteke *itsaso*-n nahiz *i*, nahiz *a*-ren aurrean gertatu dela, orobat *arte*-n: cf. *ere* < *ber-e*; *are* < **har-e* (orain hobe **ha-r-e*, ikus Lakarra prest.-2) antzekoa dugu baina honetan partikularen izaera enklitikoak laguntza berezia ematen dio galera horri eta ez *da* benetan hasiera absolutu garbian gertatua. *Arte* (< **barte*) dela eta, cf. *Egibar* : *Egiarte*, *Iribar* : *Hiriarte*, *Uriarte* : *Uriarren*, etab. Ikus 43. oh.

baininduen asebetetzen.⁴² Formalki ez litzateke arazorik **bi-zotz* izan dadin eta are hobesteko ere iruditzen zait Corominas-Pascualek *escarcha*-z diotena ikusirik: hitz horrek ez du, dirudienez, etimologia argirik baina egileek erabilera zaharrak aztertu ondoren dioskutenez “está clara la comparación de una superficie o una labor escarchada [*dulces esc.* edo *aguardiente esc.*, adibidez] con la escarcha que cubre el terreno”. Ikuspegi honetatik **(b)i-* ‘(lur eta landareen) azala, gaina’, **hur* baino egokiago genuke *zotz* horrekin konbinaturik eta goian *isats-i* eman azalpena ere alde luke, gutxi edo asko.

11. (B)iz-

Lehen (§2) **hibar*-etik *hibai* (**hur-bar* → **hur-bar-bi*) bezala *bizkar*-etik *bizkai* atera dugu: **biz-bar* → **biz-bar-bi*. Azken bi etimologietako osagaietan, *bar*-en familia lehenagotik genuen aski ezagun eta, halaber, orain *-bi* zein *bi-* ezagunago zaizkigu. Eta *biz*-? Hori argitzeko bada laguntza gehiago, *bizkar* eta *bizkai* landa.

*Izter*⁴³ / *iztai* arestiko **biz-bar* / **biz-bar-bi* bikotearekin guztiz erkagarri iruditzen zaigu.⁴⁴ hori bai, ez *-bar* : *-bar-bi* baina *-ber* : *-ber-bi* bide genuke. *-Ber* hori lehen *laster* eta *bazter*-en aurkitzen dugun bera izan liteke, **-behera* alegia (ez *bider*-eko **-ber*), bigarren osagaietako bokalarreko eta 3. silabatik aurreragoko azken bokalen erorketarekin. Labur, *izter* < **(b)iz-be(he)r(a)* dugu [gogora §7 *laster* < **lats-be(he)r(a)*], **biz-bar*-en oso antzekoa, batean **biz* = ‘buru’ eta bestean **biz* = ‘ipurdi’ (gogora Z *azpi* ‘ipurdi’), bietan **biz* < **bi* (+ *-z*) ‘goi’.

Hortik dator, noski, *iztegi* ere, **izter-hegi*-tik, **iztaegi*-ren bitartez. Alabaina, ‘ingle’ eta ‘descence, cuesta abajo’ dator *OEH*-n *iztai-iztei-iztegi-istai-istei* multzoarentzat eta iruditzen zait batzuek *iztegi*-ren aldaera diratekeela, baina gainerakoak *iztai* < **izter-bi*-renak.

Bizar < **bi* + *zar* ‘*goian sortu (ilea)’ —kokotsean eta masailan, alegia, ez bular eta anketan, demagun—, ez bide da defendagarri lehen hurbilketa gisa ere, egitura hain partikularragatik (ez dut aditz-enbor horrekin sortu antzekorik ezagutzen). Horregatik pentsatu nuen **bezu* ‘ezpain’-etik (erroman. *bezo*) aterea izan zitekeela, hots, **bezu-bar* > **bizuar* > *bizar*. Egia da hitz hori modu autonomoan ez dela inon lekukotua; alabaina, *ezpain*-ek ez du etimologia ezagunik eta baliteke hasierako *ez-* hori **bezu* baizik ez izana: **(b)ez(u)* + *gain* [ala **(b)ezw-(g)ain* > *ezpain*?], alegia.

Halere, bada beste aukerarik oraindik: *bar*-en C- > ∅ ondoko *-ar-* aldaera buruan (cf. *arte* [Iribar/Iriarte], cf. goiko *zel(h)ar*, *garai*, *Muru.arren* eta beheragoko *izar*), **biz-ar* analisisa zilegi litzateke eta horrek aurreko ahapaldiko gainerako proposamena ere merkatuko bide

42. “No sería con todo imposible que el común *izotz* ‘escarcha’, ‘hielo’, conforme a una opinión que se viene repitiendo desde hace mucho tiempo, viniera de *ih(i)n*tz, etc. ‘rocío’ y *(h)otz* ‘frio’” (*FHV*, 411) eta horrelatsu Orpustanek 2000: 172, 184, *FHV*-ren aipurik gabe. Alabaina, **ametz* + *heta* > *Amezqueta* eta **baratz(e)* + *hari* > *barazkari* direlarik (eta ez ***Amezeta*, ***barazari*) ego-kiago iruditzen zait neure oraingoa, baita esanahiari dagokionez ere.

43. Dagoeneko Schuchardtek ikusi omen zuen (Agud-Tovar, s.u.) *xixter*-en x- protetikoa dela eta ez zaharra. Antzekoak aurki litezke *(t)zaribari* edo *(t)xorabiatu*-n, gaskoitik **hV-* egiturarekin hartutako bi mailegu baino ez aipatzearren, ikus Lakarra 2015a.

44. **b-* > ∅ gehiagotarako ikus 8. eta 47. oh. eta azken honi dagokion testua.

genuke, *ezpain-entzat* **bezu* ez baita aukera bakarra (**hez-* ere egoki genuke eta horrelako zerbait behar dugu *hezi*, *heze*, eta agian *eztul-entzat*) eta, horrenbestez, aztarna gehiagorik gabe, baztergarri litzateke.

Itxuraz *ezpain*-ekin lotua izan litekeen *eztarri*-k ere etimologia falta du baina kasu honetan ez dut uste *bezu*-tik abiatu behar dugunik (zer genuke **-tarri*?). **Hertz-te-harri*-tik ez litzateke arazo formalik (ez semantikorik, gogra **sa-hertz* > *sahets*): cf. **hertz-te-hari* > *estari* eta hemendik gero (ez lehen) *estali*, *bidari*-tik (**bide* + *-hari*) *bidali* bezala. Lehen kasuan disimilazioa dugu eskubiko *-rr*-arekin, bigarrenean *rzt* > *rst* > *st* taldearen bilakaera arrunta. Bikote berdintsua dugu *ezker* / *esku(b)i*-n ere: **hertz-bu(n)-ger* / **hertz-bu(n)-hon(e)*;⁴⁵ ohar bekie bi bikoteetan *z/s* txistukariei, disimilazioaren edo taldearen bilakabidearen arabera.⁴⁶

Iz- hasten diren zenbait hitz izan litezke **biz-* (hots, **bi-z*) hasierarekin lotuak; esan gabe doa, ez da guztietan segurtasun bera:

-*izpi*: OEHeK 1. ‘brizna, hebra’, 2. ‘rayo (de luz)’, 3. ‘poco, ápice’; **bi-z-bi*, ‘axal-axaleko’ edo? Literalki *gain-eta-gain*, erreduplikazio antzekoa baina lotura morfologikoaz?; cf. lehen (§2) **bi-z-bar-bi* > *bizkahi* > *bizkai* eta kate bereko **hur-bar-bi* > *hibai* / **hur-bi*, etc.

-*izar*-en kidetasunak badu zailtasunik: **(b)iz-(b)ar* > *izar* izateko bi **b-* > $\emptyset$ onartu behar dira —bada, halere, horrelakorik, cf. goian 8 eta 43. oh. eta §2ko *zelai*, *zumai*—; halaber, goiko **biz-bar* > *bizkar*-ek beranduago berregina edo behar luke. Hori bai, semantikari dagokionez ‘goi’, ‘goian’, ‘goiko’ ulertzea ‘izar’-ek beste ezerk baino errazago luke; cf. “*izarr* littéralement ‘étoile’ utilisé par extension de sens comme oronyme ‘hauteur’ (*Içarbe*, *Içarlegui*, etc.)” (Orpustan 2000: 154).

-*izerdi*-n —*ipurdi*-n gertatzen zenaren aurka (cf. §1)—, -*erdi* hori ez bide da “geografikoa” edo “kopurukoa”, bestea baizik: ‘goitik, gainetik egin(dako)’, ‘bustitako’ edo uler genezake; gogora bedi landare eta harriak ere izerditzen direla. Tovarrek lehenik eta gero Mitxelenak gogoratu dute, latineko paralelismoarekin *erdi*₁ eta *erdi*₂-ren arteko lotura (ikus OEH eta Agud-Tovar s.u.).

-*izorra*-k —Agud eta Tovar horretaz ohartu ez arren—,⁴⁷ -*a* itsatsia du OEH-n eta hori ezinbesteko du gure proposamenak: gogoan hartzen badugu “a” eta “o” bokalen arteko metatesi zenbait (*joan* < **e-da-non*, esaterako) eta atal honetako kideetan aurkitu **b-* > $\emptyset$ bilakabidea erantsiaz, zilegi litzazuke **bizarro*-ra iristea (**biz-arro*-ra, alegia). Haurdun edo “esperantxan direnen” gorputz-aldaketez (batez ere “goitik”, gerritik gorakoetan) aritu beharrik ez da: aski

45. Lehenago **hertz-gu(n)-ger* / **hertz-gu(n)-on(e)* eman izan dut baina batera zein bestera -*u*, -*une*, *gune*-ren alomorfo izanik hobe dugu batean -*bu-* > -*u* (eta gero -*u* > $\emptyset$, 1. osagaiaren 2. silaban izanik) eta bestean **rz(u)-h* > *sk*; honela ez dugu -*gu-* alomorforik suposatu beharrik.

46. *Sustrai*-rentzat ez da batere garbi -*bi* behar dugun, eta agian aski genuke *suster* + *errai*-rekin.

47. Beti bezala, hiztegi horretan ezertarako ez diren hainbat “proposamen” biltzen dira; bat (**i-* + *zor* ‘doble’, cf. *zortzi*) Lafitteren izenean jartzen dute baina ez dut zuzenean ikusterik izan erreferentzia gaizki dela baitirudi.

bide dugu Urtsuaren kantuko ‘kotillona labur duzu’ eta antzerakoak gogoratzea.⁴⁸

Akaburako utzi dut agian norbaiti lan honetan aipatueta rik interesgarrien irudi lekioketena: *bizi*, alegia. Labur, horren analisirik errazena *bi-z-i-k* dirudi —erroa, instrumental / sozietiboa⁴⁹ eta partizipioa—; balio semantiko zaharrenari doakionez, ba ote horrentzat goian (83) bildu dugun *pántah* avestikoarekikoa errepikatzea baino hoberik?

(10) “...il n’est pas simplement le chemin en tant qu’espace à parcourir d’un point à un autre. Il implique peine, incertitude et danger, il a des détours imprévus, il peut varier avec celui qui le parcourt, et d’ailleurs il n’est pas seulement terrestre, les oiseaux ont le leur, les fleuves aussi. Le *pánthah* n’est donc pas tracé à l’avance ni foulé régulièrement. C’est bien plutôt un “franchissement” tenté à travers une région inconnue et souvent hostile, une voie ouverte par les deux à la ruée des eaux, une traversée d’obstacles naturels, ou la route qu’inventent les oiseaux dans l’espace, somme toute un chemin dans une région interdite au passage normal, un moyen de parcourir une étendue périlleuse ou accidentée” (Benveniste 1954: 297-298).

12. Amaia

(11) “(...) il devient impératif de s’assurer que les emplois permettent non seulement de rapprocher des sens qui paraissent différents, mais de motiver leur différence. Dans une reconstruction d’un procès sémantique doivent aussi entrer les facteurs qui provoquent la naissance d’une nouvelle “ espèce ” du sens. Faute de quoi la perspective est faussée par des appréciations imaginaires” (Benveniste 1954: 295).

Bi-ren hasierako (hots, *bi* ‘2’ baino lehenagoko) esanahia —*bi* ‘*goitik (igaroa)’, ‘*gora (i.)’, ‘*gainetik (i.)’—,⁵⁰ eta formaren arrazoiak aurreko lan batean (Lakarra 2010) bilatu ondoren, oraingo honetan *bi* eta bere ondokoen familia aztertu da: *ibi*, *zubi*, *hibai*, *azpi*, *sabai*, *aldai*, *zumai*, *iztai*, *zelai*, *erbi*, *orbi*, *garbi*, *arbi* (?) batetik; *biguin*, *begi*, *beso*, *bihar*, *bihi*, *bihotz*, *bihur*, *bizkai*, *bizkar*, *bizar*, edo *bizi* (eta are *izar*, *izotz* eta *isats*, *izter*, eta *izpi* [ikus “Hitzatzea” *Izpazter*-ez] bestetik, *bide* (‘igaro-tze’) eta bere eratorriak (*bidaso*, *bider*) gehi *bide*₂ partikula

48. *Izur* ere *(b)iz-(b)ur-era eramane liteke aurrekoaren antzera, noski, baina ez dakit nola justifikane litekeen *(b)iz-ekin lotzea burukoetarik abiatu ezean, bederen, eta *(b)ur-ena ez da garbiago. Ez dirudi, ordea, proposamen hoberik egin denik.

Aldiz, gutxi, baina badirudi badela *gizurde/-i*-ren lekukorik Lapurdi aldean eta hortaz, *izurdi*-ren Mitxelenaren etimologiari (**giza-urde*, 1961/1977: 116) eutsi ahal zaiola.

49. Aurrekoetan ere (*bizkar*, *izter*, *Izpazter*...) marka bera genuke. Ez dut hemen toki ez astirik -z-ren balio zaharraz aritzeko (bada oharren bat Lakarra 2013b-n); nolana ere, badirudi ba-koitzean hedatuago dela gramatikalizazioaren ikertzaileen artean instrumentala sozietibotik at-eratzeari; bestalde, sozietiboa bera (eta horri lotu plurala) kopulatik eratortzea oso zabaldua da eta euskaraz ere egoki gertatuko litzateke: cf. *i-zan* : -za [soz./pl.]. Cf. Lakarra 2010n eman *zazpi* < **bor-za-z-bi*, ‘5 eta 2’ sozietiboaren bitartezko koordinazio-egitura, beste hainbat hizkuntzatan legez zenbaki horri eta ingurukoei dagokienez.

50. Parentesiko ‘igaro’ *bi-de*-ren bigarren zatia gauzatzen du, hor baitugu Trasken legearen arabera aditz-izenaren *forma sparita* (ikus 86).

barne. Lakarra 2010ko '2'-ren etimologia (*bi* < *-go(n)i) sendotu eta aberastu da, markatuaz hainbat *b(i)*-k (eta (*b*)iz-ek) eta baita -(*b*)i zenbaitek ere ez duela '2' esanahia, beste zaharrago hura baizik, jatorrian ez ezik oraintsu arte (zenbaitek egungo egunean ere).

Honetarako, Benvenisteri jarraiki (1954: 290), **bi*-ren esanahi eta funtzio zaharra haren testuinguru guztiak (gehientsuenak bai, bederen) lotuaz eta bilduaz berreraikitzen saiatu gara. Izan ere, berebiziko laguntza eman digu Benvenisteren lanak, hark **bi* eta *bide*-ren IE-zko kidearentzat eriden 'igaro-bide' (*franchissement*) esanahia gurean ere baliagarri gertatzen baita, bizpahiru dozena hitz argitzeak edo argitzeko bidean jartzeak erakusten digunez. Etimologialariaren lana, berreraikitzailearena legez, ez da inoiz amaitzen, ordea, eta konpli da lan honen hasierako Whitneyren gogoeta buruan izatea (are gehiago Vennemannengandik hartua izaki!).

Benvenisteren laguntza ez da hitz horietara mugatzen, de Lamberteriek laburtzen duen ikerketa programa bikaina eskaintzen baitigu:

(12) "(...) aborder la question du signifié dans le travail de reconstruction, c'est tenter de restituer non pas des formes (ce pour quoi le comparatiste dispose de règles éprouvées, il suffit de les appliquer avec rigueur), ni des *realia* (ce qui relève du travail du philologue et de l'historien), mais des concepts, c'est-à-dire des opérations mentales. Reconstituer la réalité immatérielle qu'est un procédé de désignation est une tâche d'autant plus délicate que les conditions historiques ou et culturelles dans lesquelles un lèxeme donné a changé de sens ou a pris une acception particulière nous échappent. Or la prise en compte de ces facteurs est essentielle: c'est l'étape obligée pour accéder à une étymologie acceptable du point de vue scientifique, c'est-à-dire une histoire des mots et non seulement l'établissement d'une origine. C'est ici que l'extrapolation de l'histoire à la préhistoire se révèle être une tâche difficile, bien souvent hasardeuse, mais néanmoins nécessaire: la véritable étymologie est à ce prix" (de Lamberterie 2000: 120).

Komeni da, ordea, hierarkiak ez nahastea:

(13) "Si la reconstruction sémantique ne se confond pas avec la reconstruction formelle, elle en est évidemment tributaire, et tout progrès dans ce dernier domaine rejaillit sur l'analyse sémantique, car on peut mettre ainsi les données en place d'une manière plus satisfaisante" (de Lamberterie 2000: 114).

13. Hitzatze

Ondorengoak etorkizunerako beharko du, aurrekoarekin bistako loturak izan arren ez bainaiz hortik ateratzen diren hari eta adarrak garatzeko egokieran.

Ezagun denez, *Izpazter* Mitxelenak *haitz*-en konposizio forma izan zitekeela proposatu

zuen (FHV 116, 13. oh.), batez ere Azkue eta besteren *iz-* ‘itsaso’-ri aurre egiteagatik.⁵¹ Goian ikusitakoaren arabera, hobe deritzot **(b)iz-bazter-i*, ordea. Izan ere, Mitxelenaren bidetik ezin azal liteke *Axpe* erruz baina ***Axpazter* bakar bat ez izatea, eta *Izpuru* (*Aizpuru*) gutxi. Gure proposamena, arazo formalok gainditzeaz landa, toponimoaren semantikari egokiago datorkio, *Ispaster* gain batean baita. Wikipediak zera dio: “La ubicación geográfica de Ispáster no hace descabellado un significado etimológico del tipo “rincón junto al mar” o “rincón junto al agua”. Ispáster es una localidad costera, pero la costa es acantilada y de difícil acceso, *por lo que localidad ha vivido tradicionalmente de espaldas al mar*”. Etzana neurea da eta bertatik bertara gauzak ikustean ezin kontrakorik esan; gehienez ere, itsasorantz diren haitzei ere gibel egiten zaiela.

Dosierra osatzen joateko, bada “*Izpegi* (A.) nom d’une haute montagne entre Baigorri et Baztan d’où l’on aperçoit la mer” (Lhande), —*h-* gabe hau ere— eta, nola ez, Donemiliagako (1051) *Izpea* ‘subtus penna’ (TAV 44). Honi buruz ere gogoratzekoa iruditzen zait */h/* etimologikoak oraindik beste hiruzpalau mendetan edo ahoskatu zirela lurralde horietan; honenbestez, dakidanez Mitxelenak ez bestek paralelorik aurkeztu ez arren (izan ere ba ote?), $hV_1V_2C- > V_2C-$

Baliteke Mitxelenaren *haitz-* eta nire **(b)iz-en* artekoa ez izatea “A ala B”-ko aukera kontu hutsa: horretarako (nirearekikoak oraingoz atzenuaz) Mitxelenak *haitz-*entzat emandako etimologia (**anetz/*anitz*) ukiezintzat izan beharko genuke. Susmatzekoa bide denez, ez da nire ustea aspalditik, hogeitaz urte edo. Kontua da uste hutsekin inora ez goazela eta Mitxelenarenari alternatibarik aurkeztekotan harenaren abantailekin parra egin beharra dela, funtsean *h-* hori eta dialekto gordetzailleako bokal sudurkariak azalduaz.

Hori lortuz gero —eta nago bide horretan urratsen bat eman dugula lan honetan *b-*dun eta gabeko *(b)ar* eta *(b)i* erro eta morfemen eskutik—, bai, Mitxelenaren forma kanonikoarekiko ezaxola, diptongoen modernotasun erlatiboa, erro zaharren CVC egitura eta gainerakoak atera ahalko genituzke orduan. Horrezaz gainera, *haitz-*etik guztiz “urruti” ez den *hanitz/anhitz-i* buruz ere, orain arte baino sendoagorik (*handi-*rekin zerbait badukeela...) esatea komeniko litzateke. Baina hurrengoan beharko.

14. Ezgaraiko Gehiketa

Bi urte baino gehiago bada argitaratzaileei lan honen lehen idatzaldia eman nienetik (berandu orduan ere) eta norbere lanak amaitutzat emateko zenbait dugun ohiko ezintasun arruntaz landakorik izan da geroztik, hemen eranskin bidez honako hau eguneratzeko beharra sortzerainokorik.

Lehen ere Vennemannen bitartezko aipu horrek aitortzen zuenez, Xarlesi eskaini nahi niona aski “esperimental” zen, bide berri arriskutsuak gurutzatzeko eta burutzeko (harako testuko “franchissement” eta *pantah* haiei lotuaz) Benveniste eta beste zenbait lagun on —gehi

51. Ez dirudi *iz-* / *is-* sasiaurritziaz aritu ez arduratu beharrik denik Mitxelenak horretaz idatziaren ondoren, nahiz horretaz ohartu ez denik baden: “*iz* est sûrement un hydronime archaïque...” (Orpustan 2000: 172).

ausardia poxi bat— aldean harturik abiatu banintzen ere.

Ohiko “aldakortasuna” edo “alda-zaletasuna” labur gelditu da, bidean gertakari larriak izan baitira, nahiz ustez, jazoerak ez gaiztoak izan: aspaldi ohartuak ginen *EHHE*n gure “ikerketa unitateak” ez zirela hitz solteak, familiak baizik eta horrela geniharduen ere buruak, eratorriak, azpisarrerak eta gainerakoak antolatzen ari.

Haatik, beste familia batzuekin ere (*gar*-ekin, esaterako) eskarmentu ederrik hartu arren, *zur*-en familiaren berreraiketak aurrekoek ez bezala markatu gintuen: luze jo zuen —ohi baino askoz luzeago— eta, batez ere artean bestek erakutsi gabeko barneko konplexutasuna aurkitu genuen bertan: hainbat adiera ezberdin nahiz erabateko etenik gabeak eta, batez ere, formazko zertzelada jakingarriak: *zun* (zaharrena), *zur*, *zul*, *zuh*, *zu*, *zut* bokal batekin eta *zin*, *zir*, *zil*, *zih* eta *zi* alomorfoak bestearekin (behintzat) bazituen guztien antolamendu eta loturak argitzea ikaragarri zailduaz:

Baina familia honetako emaitzak onuragarriak dira handik landa *EHHE*ko beste batzuetako lana errazteko eta analisiaren sakontasuna areagotzeko.

Hots, *ZUN* oinarri duen familiak goian aipatu sare osoa badu, ez ote dute horren parekoa edo horren zati bat bederen *su(r)*, (*h*)*ur*, *lur* eta **bur*-ek (azkenarentzat cf. **bun*, *muño*, (*g*)*un(e)* eta enparatuak)? *U/i* txandakatzerik itxaroten ez dugun *sar/sal* eta *gar/gal* (nahiz *har/-al*) ezagunetara eta artean alde honetatik miatu gabeko *gor* (→ *gol* : *golde*) eta beste zenbaitera *BAN* / *BAR*, **BON* / *BOR*-era ere txangoren bat egin beharra izan dugu martxan diren zenbait saiotan, denetan ere emaitza (kognado sare) oparoekin, guk uste.

Egungo egunean aurreko lanetako **gon-i>bi* baztergarri ez eze barregarri ere begitantzen zaigu baina aurrerago ere joan gaitezke aipatu lanotako behin-behineko ondorioen bitartez: esan genezake orain *ZUN*-eko *C₂*-ko txandakatzeak ez direla bakarrak edo halabeharrekoak: lehen ere *oihan/oihar-*, *egun/egur-/egu-*, *soin/sor-*, *jaun/jaur-*, *oin/or-* eta besteren bat ezagutzen genuen —bitxikeria solte legez, dakidanez ez baitu inor txandakatze horren giblean diren familien ikerketara eraman— baina orain ezkerreko *CVCKo C₂*-ren azterketa zenbaitek askoz eratorri eta konposatu gehiago eta zaharragoak, (zenbait dozena *BAN* eta **BON*-en kasuan) ekarri dizkigu itxaron zitekeen bezala.

Sare tupitu hauek beste fenomeno fonologiko eta morfologiko batzuk ikertzeko ere laguntza berebizikoa ematen digute: har ditzagun **b- > ø-* eta **b- > m-* aldaketa fonotaktikoak batetik eta hainbat morfema zaharren (*DA*, *DE*, *DI*, *DO*...) gramatikalizazioa bestetik. Honenbestez horien kronologia erlatiboak eta baita zenbait aldaketa semantikorenak lotzeko bideak urratu dira.

Gure *bi*, dagoeneko irakurleak pentsa zezakeenez, orain ez bide dugu hitz edo morfema solte bat, **BUN* familia erraldoiaren parte txikitxo bat baizik: kide ditu, alegia, *bur*, *bir*, *bul*, *bil*, *bin* eta beste *m-z* hasi zenbait tarteko.

**BUN* / *BI(C)* horretara bilduko bide dira noizbait dozenaka hitz ‘buru’, ‘akabu’, ‘goiko parte’, ‘gain’... eta antzeko adieretakoak tartean gure omenduarentzat bildu ditugun bizpahiru dozenak, osorik edo hein batean, bederen; hala itxaroten eta nahi guk behintzat.

Bibliografia

- Agud, Manuel & Tovar, Antonio. 1988-95. *Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (A-orloi)*. Donostia: ASJU-ren Gehigarriak, 7 lib.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004. *Evidentiality*. New York: Oxford U.P.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2006. "Serial verb constructions in typological perspective", in Alexandra Y. Aikhenvald & Robert M. W. Dixon (arg.), 1-68.
- Aikhenvald, Alexandra Y. & Robert M. W. Dixon (arg.). 2006. *Serial verb constructions. A cross-linguistic typology*, Oxford, etab.: Oxford U.P.
- Arbelaiz, Juan Jose. 1978. *Las etimologías vascas en la obra de Luis Michelena*. Tolosa: Kardaberatz.
- Benveniste, Émile. 1954. "Problèmes sémantiques de la reconstruction". Berrarg. in Émile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Gallimard, 289-307.
- Corbett, G. C. 2000. *Number*, Cambridge, etab.: Cambridge U.P.
- Corominas, Joan & José Antonio Pascual. 1980-91. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madril: Gredos, 6 lib.
- Epps, Patience. 2006. Growing a numeral system. The historical development of numerals in an Amazonian language family. *Diachronica* 23. 259-288.
- Gómez, Ricardo, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.). 2013. *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*. UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz.
- Gorrochategui, Joaquín. 1987. Vasco-céltica. *ASJU* 21. 951-959.
- Heine, Bernd & Tania Kuteva. 2002. *The lexicon of grammaticalization*. Oxford U.P.
- Lakarra, Joseba A. 1995. "Reconstructing the root in Pre-Proto-Basque", in José I. Hualde, Joseba A. Lakarra & Robert L. Trask, (arg.), *Towards a history of the Basque language*, John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia: 189- 206.
- Lakarra, Joseba A. 2002. "Etymologiae (proto)uasconicae LXV", in Xabier Artiagoitia, Patxi Goenaga & Joseba A. Lakarra, (arg.), *Erramu Boneta. Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk*. ASJU-ren Gehigarriak 44, Donostia, 425-442.
- Lakarra, Joseba A. 2008. Forma canónica, etimología y reconstrucción en el campo vasco. *ASJU* 37. 261-391.
- Lakarra, Joseba A. 2009a. Adabakiak /h/-aren balio etimologikoz. *ASJU* 43. 565-596.
- Lakarra, Joseba A. 2009b. Forma canónica y cambios en la forma canónica en la prehistoria de la lengua vasca: hacia los orígenes del bisilabismo. *Palaeohispanica* 10. 557-609.
- Lakarra, Joseba A. 2009-2013. $*h_3 > h_1$, $*h_2 > h_1$ eta horiei datxekien zenbait fenomenoz. *Lapurdum* 13. 247-272.
- Lakarra, Joseba A. 2010. Haches, diptongos y otros detalles de alguna importancia: notas sobre numerales (proto)vascos y comparación vasco-ibérica. *Veleia* 27. 191-238.
- Lakarra, Joseba A. 2011a. Erro monosilabikoaren teoria eta aitzineuskararen berreraiketa: zenbait alderdi eta ondorio. *FLV* 113. 5-114.
- Lakarra, Joseba A. 2011b. "Aitzineuskara: egindakoak eta eginkizunak". In Andoni Sagarna, Joseba A. Lakarra & Patxi Salaberri (arg.), *Pirineoetako hizkuntzak: lehena eta oraina* (= *Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarra, Iruña 6-10/X/2008*), 617-694. Bilbo: Iker 26, Euskaltzaindia.

- Lakarra, Joseba A. 2013a. Monosyllabic root theory and the reconstruction of Proto-Basque: some aspects and consequences. In Mikel Martinez Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque*, 173-221. Frankfurt: Peter Lang.
- Lakarra, Joseba A. 2013b. "Aitzineuskararen berreraiketa sakonagorantz: forma kanonikoa, tipologia holistikoa, kronologia eta gramatikalizazioa". In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), 275-324.
- Lakarra, Joseba A. 2015. "Hiru hasperen haboro". In Maria Jose Ezeizabarrena & Ricardo Gómez (arg.), *Eridenen du zerzaz kontenta. Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, 349-378. Bilbo: UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua.
- Lakarra, Joseba A. 2016. "CVC > CV: Gramatikalizazioa morfeman, forma kanonikoak eta berreraiketa morfologikoaren bide berriak. In Gotzon Aurrekoetxea, Jesus MARI Makazaga & Patxi Salaberri (arg.), Txipi Osmatxea omenduz. Hire bordatxoan 175-192. Bilbo. UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua.
- Lakarra, Joseba A. prest.-1. "Para la reconstrucción del verbo protovasco: Irregularidades radicales y antiguas extensiones a la izquierda". UPV/EHUko eskuizkribua.
- Lakarra, Joseba A. prest.-2. "Deklinabidearen jatorriaz". UPV/EHUko eskuizkribua.
- de Lamberterie, Ch. 2000. "Problèmes sémantiques de la reconstruction en indo-européen". In Jacques François (arg.), *Théories contemporaines du changement sémantique*, 109-134. Peeters: Leuven.
- Lord, Carol. 1993. *Historical change in serial verb constructions*. Amsterdam: John Benjamins.
- Manterola, Julen. 2015. *Euskararen morfologia historikorako. Artikuluak eta erakusleak. Towards a history of Basque morphology: articles and demonstratives*. UPV/EHUko doktorego tesia.
- Mitxelena, Koldo. 1950. "De etimología vasca". Berrarg. *SHLV*, 439-444.
- Mitxelena, Koldo. 1954. "Problemas teóricos y prácticos de la lingüística vasca". Berrarg. *SHLV*, 630-644.
- Mitxelena, Koldo. 1954-57. "Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana [Iruzkina]". Berrarg. *SHLV*, 467-491.
- Mitxelena, Koldo. 1958. "Hispanico antiguo y vasco". Berrarg. *SHLV*, 99-106.
- Mitxelena, Koldo. 1963. *Lenguas y protolenguas*. Donostia: Berrarg. *ASJUren Gehigarriak* 20, 1990.
- Mitxelena, Koldo. 1964. *Sobre el pasado de la lengua vasca*.
- Mitxelena, Koldo. 1970. "Nombre y verbo en la etimología vasca". Berrarg., Leioa: *Palabras y textos*, 283-309, Joaquín Gorrochategui (arg.), UPV/EHU.
- Mitxelena, Koldo. 1971. "Gramática generativa y lingüística histórica". Berrarg., Madril: *Lengua e Historia*. Paraninfo, 55-72.
- Mitxelena, Koldo. 1973. *Apellidos vascos*. 3. arg. Donostia: Txertoa.
- Mitxelena, Koldo. 1977 [1961]. *Fonética histórica vasca*, 2. arg. zuzendu eta emendatua. Donostia: *ASJUren Gehigarriak* 4.
- Mitxelena, Koldo. 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia-Diccionario general vasco [OEH]*. Bilbo, Euskaltzaindia, 16 lib.
- Mitxelena, Koldo. 1988, *Sobre historia de la lengua vasca [SHLV]*, Joseba A. Lakarra (arg.), *ASJUren Gehigarriak* 10, Donostia, 2 lib.

- Mitxelena, Koldo. 2011-2012. *Luis Michelena. Obras Completas*. Joseba A. Lakarra eta Inigo Ruiz Arzalluz (arg.), Donostia-Bilbo: ASJUren Gehigarriak, 15 lib.
- Orpustan, Jean-Baptiste. 1999. *La langue basque au Moyen Age (IXe – XVe siècles)*. Baigorri: Izpegi.
- _____, 2000, *Les noms des maisons médiévales en Labourd, Basse-Navarre et Soule*. Baigorri: Izpegi.
- Palay, Simin. 1991 [1932-34]. *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes*. [3. arg.] Paris: CNRS.
- Peterson, David. 2013. “Basque in the Becerro. Basque names and language in the *Becerro Galicano* of San Millan” in Ricardo Gómez et al. (arg.), _____.
- Rey, Alain. (zuz.). 2006. *Dictionnaire historique de la langue française*. Paris: Dictionnaires Le Robert [1. argit. 1992].
- Sagart, Laurent. 1999. *The roots of Old Chinese*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Salaberri, Patxi. 1999. [Iruzkina] *La langue basque au Moyen Age*. RIEV 44. 205-209.
- Sarasola, Ibon. 2005. *Euskal hiztegia*. Donostia: Gipuzkoako Kutxa.
- Schuh, G. 2013. “Word families in Hausa”. In O.-M. Ndimele, M. Ahmad & H.M. Yakasai (arg.), *Language, literature and culture in a multilingual society. A festschrift for Abubakar Rasheed*, 579-598. Port Harcourt: M. & J. Grand Orbit Communications.
- Uhlenbeck, Cornelius C. 1949. Los nombres vascos de miembros de cuerpo que comienzan con *b-*. *Eusko Jakintza* 3. 105-111. 1927ko alemanierazko orijinalaren itzulpena (“Die mit *b-* anlautenden Körperteilnamen des Baskischen”, *FS. Meinhof* 1927, 351-357).
- Watkins, Calvert. 1965. “Latin *nox* ‘by night’: a problem in syntactic reconstruction” in *Selected Writings: I. Language and Linguistics; II. Culture and Poetics*, 105-126. Ed. by Lisi Oliver. Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 1994, 2 lib.
- Watkins, Calvert. 1984. “L’apport d’Emile Benveniste à la grammaire comparée” in Guy Serbat (arg.), *Émile Benveniste aujourd’hui. Actes du Colloque international du CNRS*, I, 3-11: Louvain: Peeters.
- Watkins, Calvert. 1990, “Etymologies, equations, and comparanda: types and values, and criteria for judgement”. In Ph. Baldi (arg.), *Linguistic change and reconstruction methodology*, 289-304. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Zavala, R., 2006, “Serial verbs in Olutec (Mixean)”, in Alexandra Y. Aikhenvald & Robert M. W. Dixon (arg.), 273-300.

Eranskina: aztertutako formak (zenbakiak atalenak dira)

-ago < *ha-go 7,	bihar < *bi-har 9,
aldai 2,	bihi 10,
*alde-bi 2,	bihi < *bi-ih 10,
*alde-Ci 2,	bihotz 9,
arte < *bar-te 4,	bihotz < *bi-hotz 9,
-bai 2,	bihur 9,
barda 1,	bihur < *bi-hor 9,
baso 7,	bizar 11,
bazter 7,	bizar < *bi-zar (i?) 11,
bazter < *uraz- (i?) 7,	bizka(h)i 2,
bazter < *bar-z-be(he)-r(a) 7,	*bun 10,
begi < *bi-hegi 5,	*egu-da 1,
beso 5,	erbi 4,
*bezu 11,	etzan/-in/-un < *atze-edon
*bezu-bar 11,	finu > bigun (i?) 10,
*bezu-gain > ezpain 11,	*gar 2,
bi < *gwi < *go(n)i 4,	*gar-bar-bi > garai 2,
-bi passim,	*gar-bi > garbi 2, 4,
bi- passim,	garai 2,
*bi-z-arro 11,	*gara-i > garai (i?) 2,
*bi-z-bar-bi 2,	garbi 2, 4,
bi-z-i > bizi 11,	*gaur-da 1,
*bi-bun-e > biguin, bigun 10,	gizurde, -di 11,
*bi-esk(u)-so 5,	(g)une < *(b)un(e) 10,
*bi-sats 10,	harbi < *har (i)-bi 4,
*bi-z- 4,	Haritx-zelhar 2,
bidaso 7,	*hatz-bi > azpi 5,
Bidasoa 7,	*heri/erhi-bi > erbi 4,
bide 6,	herpin 4,
bide < *bi-de 6, 7,	herpin < *erhi-bin 4,
*bide-so 7,	*hertz-bu(n)-ger > esker 11,
bide > *-bie > -bi (i?) 4,	*hertz-bu(n)-hon(e) > eskui 11,
bide izan 8,	*hertz-hari > estari 11,
bidegabe 8,	hibai < *hur-ban-i (i?) 3,
bider 7,	hibai < *hur-bar-bi 3,
bider < *bide-ber 7,	hozi 9,
biderreko 7,	*hur-ban-i (i?) 2,
biderre(t)an 7,	*hur-bar-bi 2,
biderrez 7,	i- < *bi-
bidez 8,	i-ra-go 7,
bidezko 8,	*ibahi 3,
biguin, bigun 10,	Ibahi 3,
bihar 9,	*ibi-erdi 1,

- ilhun < *hil-(b)un 10,
 ipurdi 1,
 isats 10,
 itzali < *atze-jali 10,
 itzaungi < *atze-edadongi 10,,
 itzuli < *atze-eduli 10,
 izar 11,
 izotz < *hur-zotz 10,
 izotz < *bi-zotz 10,
 Izpazter (Ispaster) < *(b)iz-bazter
 11,
 izpi 11,
 izpi < *(b)iz-bi 11,
 iztai < *izter-bi 2,
 iztegi 11,
 izter 7, 11,
 izter < *(b)iz-be(he)r(a) 11,
 izorra 11,
 izur 11,
 izurde 11,
 laso 7,
 laster < *lats-be(he)r(a) 7, 11,
 luban/-baki 2,
 *lur-ban 2,
 muno, -ño < *bun-no/-ño 10,
 *oin-bi > orbi 4,
 orbi 4,
 sabai 2,
 -so 5, 7,
 uda 1,
 xixter 11,
 *zel-bar-bi > zelai 2,
 zelai 2,
 zelar 2,
 zortzi < zorrotzi 4,
 zubi 2,
 zumai 2,
 *zur-bar-bi 2,
 *zur-bi > zubi 4,
 *zur-hor > zuhur 10,